

В. М. Ляшук, Г. К. Чахоўскі

БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ЗАМЕЖНАЯ

вучэбна-метадычны комплекс

Для студэнтаў 3-5 курсаў
спецыяльнасцей Г.10.02.01; Г.02.01.00
"Беларуская мова і літаратура"

**Мінск
БДУ
2003**

ПРАКТЫКУМ ПА СПЕЦЫЯЛІЗАЦЫІ БМЗ

Заданне 1. Прачытайце назвы тэмы. Які лексічны і граматычны матэрыял можна ў яе ўключыць? Абгрунтуйце вашу прапанову.

Знаёмства. Сям'я. Прафесія. Беларускія імёны.

Заданне 2. Прачытайце моўны матэрыял. Назавіце яго адзінкі і форму арганізацыі. Якія б вы яшчэ прапанавалі словы на засваенне?

знаёмы —	незнаёмы	знаёміцца	з кім?	з дзяўчынай
знаёмая —	незнаёмая	пазнаёміцца		з юнаком
				з чалавекам
				з асобай
				з мужчынам
				з жанчынай
(не)	знаёмы чалавек			людзі
	знаёмая асоба	(не) знаёмыя		асобы
	знаёмае імя, прозвішча			імёны, прозвішчы

Заданне 3. Прачытайце практыкаванне. Вызначыце яго тып.

1. Дапоўніце сказы словам чалавек у адпаведнай граматычнай форме.

Узор: Я *знаёмы* з гэтым чалавекам.

1. Я не *знаёмы* з гэтым ...
2. Я хачу *пазнаёміцца* з гэтым...
3. Мне трэба *пазнаёміцца* з гэтым ...
4. Трэба *знаёміцца* з гэтым ...

Заданне 4. Прааналізуйце форму падачы матэрыялу. Якая граматычная тэма разглядаецца? Якімі сродкамі яна раскрываецца?

Прыехаць адкуль? (з чаго?)

з Беларусі
з Расіі
з Украіны

Звяртацца да каго?
(чаго?)

да чалавека
да людзей
да хлопца
да дзяўчыны
да жанчыны

па імені (імю)
па прозвішчы

да мужчыны

Зваць каго?
(што?)

чалавека
людзей
хлопцы
дзяўчыну
жанчыну
мужчыну

па імені па бацьку

Заданне 5. Разгледзьце блок інфармацыі. Адкажыце на пытанне, якая сувязь паміж ёю ўстаноўлена? Якім чынам?

Імя
Алесь

Імя па бацьку
(Віталевіч)

Прозвішча
Кавалёнак

Алеся

(Вігалеўна)

Кавалёнак

Дыялогі

- Прабачце, якое Ваша імя?

- Маё імя Алена.

- Якое Ваша імя па бацьку?

- Сцяпанаўна.

- А якое ў Вас прозвішча?

- Маё прозвішча Левановіч.

Заданне 6. Прачытайце дыялогі. Якую культурна значную інфармацыю яны змяшчаюць?

- Скажыце, калі ласка, ці ёсць ў Вас імя па бацьку?

- Не. У нас называюць людзей толькі па імені і прозвішчу.

- Прабачце, вы не Віталь Красуцкі?

- Так. Я Віталь Красуцкі. А вы хто?

- Я Міхась Дубровіч.

- Вельмі прыемна.

- Выбачайце, Вы Алена Сцяпук?

- Не. Я не Алена Сцяпук. А Вы, можа, Кацярына Ваўчок?

- Так. Я Кацярына Ваўчок.

Заданне 7. Прачытайце дыялогі і прааналізуйце варыянтныя сродкі. Складзіце некалькі практыкаванняў на іх базе. Дайце да іх лінгваметадычны каментарый

- Хто Вы?// Як Вас завуць?

- Я Алеся Асіпенка. А як Ваша імя?

- Антось.

- А прозвішча?

- Зарэцкі.

Заданне 8. Прачытайце. Які тып практыкавання тут прадстаўлены?. Якую функцыю выконвае ў ім узор?

Адкажыце на пытанне, выкарыстоўваючы словы з дужак: *Як Вас завуць?*

Узор: *(Якуб Зязюля) — Як Вас завуць? — Мяне завуць Якуб Зязюля.*

Адкажыце на пытанне: *Як Вас завуць?*

— Мяне завуць...

Запытайцеся ў суседа, як яго завуць. Адкажыце, як завуць Вас.

Узор: — Як Вас завуць?

— Алена Васілевіч.

— А Мяне завуць Ігнась Жук.

Заданне 8. Вылучыце адзінкі навучальнага і моўнага матэрыялу.

мужчынскі род

Ён

Міхал

Васіль

Алесь

Янка

Уладзіслаў

жаночы род

яна

Міхаліна

Васіліна

Алеся

Яніна

Уладзіслава

ніякі род

яно

прозвішча

прозвішча

дзіця

! Уладзіслаў — Уладзіслав-а

Заданне 9. Якая граматычная тэма прэзентуецца? Прапануйце практыкаванні на яе засваенне.

Прачытайце. Вызначце род назоўнікаў, улічваючы слова ў дужках.

Валянціна (яна) — ... род

Валянцін (ён) — ...род

Настасся (яна) — ... род

Пятрусь (ён) — ... род

Антось (ён) — ... род

Марыля (яна) — ... род

Янка (ён) — ... род

Янук (ён) — ... род

Заданне 10. Вызначце тып практыкавання. На якім этапе яго можна прапаноўваць для выканання?

З дапамогай аднаго ці некалькіх гукаў ператварыце мужчынскія імёны ў жаночыя. Ці змяніўся пры гэтым у назоўнікаў род?

Заданне 11. Прачытайце. Раскажыце пра функцыю сфемы ў прэзентацыі моўнага матэрыялу.

1. Алесь
Мар'ян
Валянцін

||

+ а(я)

2. Васіль
Міхал
Ян

||

+ іна

3. Радаслаў
Браніслаў
Станіслаў

||

+ а

Заданне 12. Разглядзіце спосаб падачы граматычнай тэмы. Якія формы прэзентацыі лінгвістычнай інфармацыі пры гэтым выкарыстоўваюцца?

ГРАМАТЫКА

Зваротак

Зваротак абазначае асобу ці прадмет, да якога звяртаюцца ў гаворцы.

Выражаецца

Назоўнікам

Імем Н. скл.

ветлівым зваротам (у спадар (Міхась)!

спалучэнні з імем) спадарыня (Алена)!

спадары!

спадарыні

спадарства (панове!)

імем, клічны склон Міхале! Алесю!

(м.р.)

Найменнем асобы Н. Цётка! Дзядзька!

скл.

Найменнем прадмета

Лес! Які ты прыгожы

Прыметнік + назоўнік

Шаноўны спадар!

Дарагі сябар!

Назаўнік + займеннік

Маці мая!

Мой сябар!

Займеннік + прыметнік

Мой родны кут! Як ты

Назоўнік

мне мілы.

Мае найлепшыя сябры,

мне не забыць ніколі

вас.

Заданне 13. Прачытайце. Прапануйце практыкаванне для замацавання тэмы.

Беларускі этыкет

||

Спадар Алесь

Спадарыня Алеся

Спадар Алесь Кавалёнак

Спадарыня Алеся Кавалёнак

Заданне 14. Размясціце практыкаванні паводле іх цяжкасці для выканання аншаземцамі.

1. Скажыце, як звяртаюцца да людзей у традыцыі Вашай краіны?

2.Звярніцеся да свайго суседа ці сваёй суседкі па імені ў традыцыі беларускага этыкету.

Узор: *Спадар Адам, спадарыня Ева.*

3. Дапоўніце звароты імёнамі: Якуб, Ганна, Міхась, Міканор, Анэля, Наста, Язэп, Сымон, Гапа, Адар'я.

Узор: 1. *Паважаны (шаноўны) спадар Якуб, ...*

2. Паважсаная (шаноўная) спадарыня Ганна, ...

Заданне 15. Размясціце інфармацыю у схеме.

Краіна	Нацыянальнасць	
	ён	яна (+ к + а)
Беларусь	Беларус	беларус+к+а
Польшча	Паляк	поль+к+а
Украіна	Украінец	украін+к+а
Германія	Немец	нем+к+а
Англія	Англічанін	англічан+к+а
Венгрыя	Венгр	венгер+к+а
Аўстрыя	Аўстрыец	аўстрый+к+а
Францыя	Француз	француз+ан+к+а
Славакія	Славак	славач+к+а
Чэхія	Чэх	чэш+к+а

Заданне 16. Па аналогіі з прыведзеным практыкаваннем складзіце заданне на выкарыстанне форм мужчынскага роду.

Утварыце формы жаночага роду.

Узор: *Расія: расіянін — расіянка*

Балгарыя:	Балгарын —	ключ
Італія	Італьянец —	балгарка
Куба	кубінец —	італьянка
Іспанія	іспанец —	кубінка
Амерыка	амерыканец —	іспанка
		амерыканка

Заданне 17. Прааналізуйце ступень цяжкасці практыкавання.

Адкажыце на пытанне: *Адкуль Вы?*

Узор: Я з Беларусі

Францыя → з Францыі
Польшча → з Польшчы

Заданне 18. Вызначыце паводле якога прынцыпу пададзена навучальная інфармацыя.

адз. л. беларус, балгарын, англічанін, кубінец беларуска

мн. л.

беларусы, балгары, англiчане, кубiнцы

беларускі

беларус і беларуска

беларусы

о і о

+

Заданне 19. Вызначыце тып практыкавання.

Выберыце ў сказы прыдатныя словы са слупка. Прачытайце.

1. Гэта мой знаёмы ...	1:
а) беларус
б) беларуска
2. Гэта мая знаёмая	в) беларусы
г) беларускі
3. Гэта мае знаёмыя	2:
а) англiчанiн
б) англiчанка
4. Гэта мае знаёмыя	в) англiчанкi
г) англiчане
	3:
а) iспанцы
б) iспанец
	в) iспанка
г) iспанскi

Заданне 20. Прааналiзуйце часткi iнфармацыi, ўключаныя ў тлумачэнне.

Звярнiце ўвагу:

беларус і беларус → беларусы
беларус і беларуска → беларусы
беларуска і беларуска → беларускі

Заданне 21. Прасачыце сувязь абагульняльнага практыкавання з папярэднімі (3 заданняў 16-20)

Адкажыце на пытанне: *Хто яны па нацыянальнасці?*

Узор: а) *Міхась беларус. Антоць беларус. Міхась і Антоць беларусы.*
 б) *Алена беларуска. Ганна беларуска. Алена і Ганна беларускі.*
 в) *Міхась беларус. Алена беларуска. Міхась і Алена беларусы.*

1. а) Войтэх паляк. Адам паляк. Войтэх і Адам ...
 б) Эва полька. Зося полька. Эва і Зося полькі ...
 в) Адам паляк. Эва полька. Адам і Эва ...
2. а) Паўло украінец. Тарас украінец. Паўло і Тарас ...
 б) Тарас украінец. Аксана украінка. Тарас і Аксана ...
 в) Леся украінка. Аксана украінка. Леся і Аксана ...
3. а) Элен французжанка. П'ер француз. Элен і П'ер ...
 б) Адэль французжанка. Элен французжанка. Адэль і Элен ...
 в) П'ер француз. Жан француз. П'ер і Жан ...
4. а) Ён амерыканец. Яна амерыканка. Яны ...
 б) Вы амерыканец і я амерыканка. Мы ...
 в) Вы амерыканка і яна амерыканка. Вы ...
5. а) Ён эстонец і я эстонец. Мы ...
 б) Яна эстонка і ты эстонец. Мы ...
 в) Яна эстонка і ён эстонец. Вы ...

Заданне 22. Прааналізуйце рэалізацыю прынцыпа пераемнасці.

Звярніце ўвагу:

мы	=	я	і	...
вы	=	ты / вы	і	...
яны	=	ён / яна / яно	і	ён / яна / Яно

Заданне 1. Падбярэце ў сказы прыдатныя займеннікі (ён, яна, я, ты/Вы)

1. а) Ён японец і ... японка. Яны японцы.
 б) ... японка і яна японка. Вы японкі.
 в) Вы японец і ... японец. Мы японцы.

2. а) ... латышка і ён латыш. Вы латышы.
б) Яна латышка і ... латышка. Мы латышкі.
в) ... латыш і Вы латыш. Мы латышы.
3. а) Я італьянец і ён італьянец. ... італьянцы.
б) Вы італьянка і ён італьянец. ... італьянцы.
в) Яна італьянка і я італьянка. ... італьянкі.
г) Яна італьянка і я італьянка. ... італьянкі.
4. а) Ты балгарын і я балгарка. ... балгары.
б) Ён балгарын і ты балгарка. ... балгары.
в) Яна балгарка і яна балгарка. ... балгаркі.

а	Я беларус, а ён паляк	— розныя нацыянальнасці
але	але Я хлопец, а ты дзяўчына	— розны пол
аднак	але Я беларус, але прыехаў з Амерыкі	— несупадзенне краіны і нацыянальнасці
	аднак Я з Украіны, але немец	

Узор:

а) Я беларус, ... не славак	і
б) Я беларус ... яны беларусы	а

1.	а) Я немец, ... живу ў Аўстрыі.	і
	б) Я немец ... живу у Германіі.	але/аднак
2.	а) Вы расіянка, ... я італьянец.	а
	б) Вы расіянка ... яна расіянка.	і
3.	а) Ён іспанец ... прыехаў з Іспаніі.	але/аднак
	б) Ён іспанец, ... прыехаў з Аргенціны.	і
4.	а) Я украінец, ... не расіянін.	і
	б) Я украінец ... ён украінец.	а

5. а) Я не расіянін ... не паляк. || і
б) Я не расіянін ... паляк || а

Запомніце:

Прабачце, || як Вас завуць?
|| як Ваша імя?
|| адкуль Вы?

Заданне 24. Прааналізуйце змест, моўныя адзінкі і тыпы практыкаванняў тэмы.

Сям'я

сямейны чалавек

сямейнікі

сямейныя людзі

вяселле

утварыць

што? сям'ю

завесці

нявеста жаніх

Спраўляць

што?

вяселле

Жаніць

каго?

сына

Ажаніць

што?

ажаніцца з кім?

Браць у сям'ю

каго?

нявестку

што?

|| з дзяўчынай
|| з жанчынай
|| з удавой
|| з развядзёнкай

Аддаваць

каго?

замуж што?

дачку

Выйсці замуж за каго?

Аддаць

|| за хлопца
|| за мужчыну
|| за ўдаўца
|| за разведзенага

Браць у сям'ю каго? зяця.

што?

Мець

каго?

што?

|| сям'ю
|| мужа/жонку
|| маці
|| бацьку
|| дачку/дачок
|| сына/сыноў

Не мець

каго?

што?

|| сям'і
|| мужа/жонкі
|| маці
|| бацькі
|| дачкі/дачок
|| сына/сыноў

1. я маю мы маем
2. ты маеш вы маеце
3. ён || яны маюць

1. я || мы ||
2. ты || меў/мела || вы || мелі
3. ён || меў || яны ||

яна || мае
яно ||

яна мела ||
яно ||

Адкажыце на пытанне: Ці маеце Вы сям'ю?

Адказ? Так. Я маю сям'ю.

Не. Я не маю сям'і.

сям'я
якая?

бяздзетная (без дзяцей):

з дзецьмі:

муж $\longleftrightarrow$ жонка брат $\longleftrightarrow$ сястра

муж і жонка

бацька і маці
бацькі

сын і дачка
дзеці

Заданне 1. Дайце сямейнікам беларускія імёны.

Заданне 2. Дайце сямейнікам імёны, якія ўжываюцца ў вашай краіне.

	бацькі		дзеці
маці	бацька	дачка	сын
мама	тата	дачушка	сыночак
матка	татка	дочачка	сынуля
матулька	туталька	дочанька	сынулька
матулечка	татулечка		

Заданне 3. Прачытайце беларускую прымаўку:

Мама дачушцы не маць і не маці, яна — мама, мамка, матка, матулька, матачка.

Заданне 4. Допоўніце выказванне традыцыйнымі беларускімі зваротамі:

Тата сыночку не бацька, ён — тата ...

Заданне 25. Прачытайце блок інфармацыі па тэме. Які матэрыял вы вылучылі б да актыўнага засваення? Суаднясіце вашы рэкамендацыі з узроўнем ведаў іншаземцаў.

Сямейнікі і сваякі

сваякі
(кроўныя)

муж	жонка
бацька	маці
сын	дачка
дзед/дзядуля	баба/бабуля
унук	унучка

суджаныя	дзядзька	цётка
	пляменнік	пляменніца
	стрыечны брат	стрыечная сястра
	свёкар	святроўка/святкруха
няродныя	цесць	цешча
	зяць	нявестка
	швагер	швагерка
	айчым	мачаха
	пасынак	падчарка

Заданне 20. Прачытайце беларускую прымаўку:

Адно дзіця роджана, а другое суджана.

Прачытайце тлумачэнне лінгвіста:

Сын, нявестка, дачка і зяць для бацькоў — дзеці. Сын, дачка — народжаныя, нявестка, зяць — суджаныя.

Выберце ў сказы патрэбныя словы са слупкоў:

1.	...	—	а	...	суджаная	дачка-зяць
						роджаны,
2.	...	—	а	...	суджаны	сын-нявест
						ка
						роджаная,

Заданне 1. Прачытайце . У дужкі пастаўце словы ён ці яна, улічваючы наяўнасць слоў мой ці мая.

Мой бацька (ён), мая маці (яна), мой брат (), мая сястра (), мой муж (), мая жонка (), мая цётка (), мой дзядзька ().

Заданне 2. Пастаўце замест кропак словы мой ці мая.

			ключ
1.	Яна	—	маці.
			мая
2.	Ён	—	бацька.
			мой
3.	Ён	—	брат.
			мой
4.	Ён	—	дзядзька.
			мой
5.	Яна	—	сястра.
			мая
6.	Яна	—	цётка.
			мая
7.	Ён	—	муж.
			мой
8.	Яна	—	жонка.
			мая
9.	Ён	—	сын.
			мой
10.	Яна	---	дачка.
			мая

Заданне 3. Устаўце дзяслоў мець у форме маю, мае, маюць.

1. Я ____ сям'ю. 2. Алесь ____ брата. 3. Юрась ____ сястру. 4. Юрась з
Аленай ____ дачку і сына. 5. Ён ____ жонку. Яна ____ мужа. 7. Яны ____ сваякоў.

Заданне 4. Адкажыце на пытанне: Хто ён Вам/табе?

Хто яна Вам/табе.

Узор: (сваяк — дзядзька) Ён мне сваяк. Ён мой дзядзька.
(сваячка — цётка) Яна мне сваячка. Яна мая цётка.

	ключ
(сваячка — сястра)	Яна мне сваячка. Яна мая сястра.
(сваяк — брат)	Ён мне сваяк. Ён мой брат.
(сваяк — пляменнік)	Ён мне сваяк. Ён мой пляменнік.
(сваячка — пляменніца)	Яна мне сваячка. Яна мне пляменніца.

Заданне 5. Прачытайце жарты. Назавіце сямейнікаў, пра якіх яны
распавядаюць.

Мады просіць у маці арэхаў.
— Развяжы торбачку ды і вазьмі сабе жменьку.
— Не хачу сам. Скажы, каб мне тата даў, — плача малы.
— Чаму ? — пытаецца маці.
— А у таты жменя большая.

Каментарый: Малы — малы сын, дзіця.

— Дзядуля, а ты быў маленькі?
— А як жа, унучак. І ў першы клас хадзіў, як ты.
— Відаць смешны ты быў са сваёй барадою.

Прачытайце. Які са сказаў тлумачыць жарт?

1. Унучак маленькі.	2. Дзядуля быў маленькі.
3. Унучак ходзіць у школу	4. Дзядуля хадзіў у першы клас.
5. Унучак не мае барады.	6. Дзядуля не меў барады ў
першым класе

цяпер

раней

Заданне 26. Прасачыце сувязь моўнага і маўленчага матэрыялу.

1. Я	маю	мы	маем	1. я		мы	
2. Ты	маеш	вы	маеце	2. ты		меў/мела	

3.	ён		яны	маюць	3.	ён	меў	яны	
	яна		мае			яна	мела		
	яно					яно	мела		

1.			я	быў	раней	мы	
2.	(ёсць)	цяпер	ты	быў/была		вы	
3.			ён	быў		яны	
		мае	яна	была			
			яно	было			

Заданне 1. Прачытайце. Падбярыце са слупкоў патрэбныя словы.

Узор:

Маці ... ляльку, а дачушка ... ляльку | мела — мае
Маці мела ляльку, а дачушка мае ляльку.

1.	Дзядуля ... хлопчыкам, а ўнук і ... хлопчык.	быў — ёсць
2.	Сястра раней ... тэлефон, а цяпер не ...	мае — мела
3.	Сын раней ... школьнікам, а цяпер ён ... студэнт	быў — (ёсць)

Заданне 2. Прачытайце. Замяніце займеннік яна ці ён займеннікам я:

Узор: Свайму дзеду я ўнучка.

або:

Свайму дзеду я ўнук.

Хто ЯНА?

Свайму дзеду я ўнучка.

Сваёй бабулі я таксама ўнучка.

Сваёй маці я дачка.

Свайму бацьку яна таксама дачка.

Свайму брату яна сястра.

Сваёй сястры яна таксама сястра.

Сваёй цётцы яна пляменніца.

Свайму дзядзьку яна пляменніца.

Хто ЁН

Свайму дзеду я ўнук.

Свайму дзеду ён таксама ўнук.

Свайму бацьку я сын.

Сваёй маці ён таксама сын.

Свайму брату ён брат.

Сваёй сястры ён брат.

Сваёй цётцы ён пляменнік.

Свайму дзядзьку ён пляменнік.

З народнай мудрасці:

Шануй бацьку з маткай: другіх не знойдзеш.

Бацькоў слухаць — гора не ведаць.

Якая матка, такое і дзіцятка.

Дзе ў сям'і лад, там і дзеці добра гадуюцца.

Звярніце ўвагу:

маю

я

маеш

ты

каго?

|| дачку — дачок

Ці	мае	ён, яна, яно	што?	сына — сыноў дзіця — дзяцей
	маем	мы		
	маеце	вы		
	маюць	яны		
Ці	ёсць	у	мяне	дачка — дочки сын — сыны дзіця/дзеці
			цябе	
			яго, яе	
			нас	
			вас	
			іх	
			хто?	
			што?	

Заданне 27. Прасачыце, чым адрозніваецца спосаб падачы тэмы іншаземцам ад навучання носьбітаў мовы.

ПЫТАЛЬНЫЯ СКАЗЫ

Пытальныя сказы абазначаюць пытанне .

Вымаўляюцца:

- 1). З інтанацыяй паступовага нязначнага зніжэння тону:
Як вас завуць?
- 2). З інтанацыяй нязначнага павышэння тону:
Вы замужам?

Сказы могуць абазначаць агульнае пытанне. Яно звычайна пачынаецца словамі:

Ці: Ці маеце вы дзяцей?

Няўжо: Няўжо вы маеце дзяцей? (абазначае здзіўленне = я не думаў, што маеце)

Хіба: Хіба вы маеце дзяцей? (абазначае недавер = не веру, што маеце)

Пасля *Ці* звычайна ўжываецца дзеяслоў.

Пасля слоў *Хіба*, *Няўжо* ўжываецца назоўнік (займеннік) затым дзеяслоў і залежныя ад іх словы:

Хіба Вы маеце дзяцей?

Няўжо Вы маеце дзяцей?

Так. Я маю дзяцей.

Так. Я не маю дзяцей.

Прыватнае пытанне ўтвараецца з дапамогай пытальных слоў:

Хто?

Што?

Які? (-ая/ -ое/-ія)

Дзе?

Куды?

Адкуль?

Каторы (-ая/-ае/ыя)
Чый (-ыя/-ые)
і інш.

Як?
Калі?

Пасля пытальнага слова ўжываецца назоўнік (займеннік) затым залежныя словы:

Хто Вы па прафесіі?

Адказ патрабуе ўключэння новага слова:

Па прафесіі я філолаг.

Альтэрнатыўнае пытанне ўключае варыянты адказу, злучаныя словам ці:
Па прафесіі Вы філолаг ці філосаф?

Адказ: Я па прафесіі філолаг.

Запомніце:

Пытальныя ветлівыя сказы

адказы

Як здароўе?

Нішто сабе!

Як маешся?

Нядрэнна.

Як жыццё?

Як бог дасць.

Як жывяце?

Так і жывём.

Што новага?

Жывём - хлеб жуём.

Дзякуй богу, нічога.

Заданне 1. Задайце пытанне.

(дачку/
дача)

Ці маеце Вы дачку?
Ці ёсць у Вас дачка?

(брата/
брат)

Ці маеце Вы брата?
Ці ёсць у Вас брат?

(сястру/
сястра)

Ці маеце Вы сястру?
Ці ёсць у Вас сястра?

(сына/
сын)

Ці маеце Вы сына?
Ці ёсць у Вас сын?

(бабулю/
бабуля)

Ці маеце Вы бабулю?
Ці ёсць у Вас бабуля?

(бацьку/
бацька)

Ці маеце Вы бацьку?
Ці ёсць у Вас бацька?

Адказ:

Так, я маю ... каго?

	што?
Не, я не маю ...	каго?
	што?
Так, у мяне ёсць....	хто?
	што?
Не, у мяне няма ...	каго?
	чаго?

Заданне 2. Адкажыце на пытанне. Ці маеце Вы ...? Ці ёсць у Вас...?

брата - брат)	Я маю брата. У мяне ёсць брат. Я не маю брата. У мяне няма брата.
(сястру - сястра) (сястры)	Так. Я маю сястру. У мяне ёсць сястра.
(сына - сын) (сына)	Так. Я маю сына. У мяне ёсць сын. Не. Я не маю сына. У мяне няма сына.
(цётку - цётка) (цёткі)	Так. Я маю цётку. У мяне ёсць цётка. Не. Я не маю цёткі. У мяне няма цёткі.

Заданне 3. Прачытайце і адгадайце загадку.

Мая сям'я

Васіль Вітка

Задам табе задачу я.
Паслухай, вось мая сям'я:
Дзядуля, бабка, брат.

У нас парадак, лад,
Заўсёды чыста ў хаце,
Бо ў хаце ў нас дзве маці,
Два бацькі, два сыны,
Дачка, пляменнік і сястра,
А самы меншы — я.

Цяпер злічыць пара —
Якая ў нас сям'я?

Ключ: (Бацька, маці, дачка, сын, нявестка і ўнук).

Заданне 24. На базе мадэлі складзіце практыкаванні на засваенне інфармацыі.

ВЫРАЗЫ, ЯКІЯ ВАМ МОГУЦЬ СПАТРЭБІЦА:

Дазвольце пацікавіцца,

як Вас завуць?
ці замужам Вы?
ці Вы жанаты
ці маеце Вы дзяцей?
ці даўно Вы выйшлі замуж?
ці даўно Вы ажаніліся?

Заданне 25. Прааналізуйце навучальны блок. Укажыце яго часткі. Паслядоўнасць іх падачы і тэкставы матэрыял.

II узровень

Заданне 1. Прачытайце.

Цётка

Не толькі выдатнай паэткай, але і яскравым прамоўцам, актыўнай грамадскай дзяячкай і асветніцай стала для нашай культуры Алазія Пашкевіч (1876-1916). Большасці з нас гэта сціплая фельчарка вядомая пад іншым імем — Цётка. Такі псеўданім выбраны ёю нездарма. Ён не толькі лёгка запамінаецца, але перадае важную асаблівасць традыцыйнага беларускага этыкету: словам цётка звярталіся з пачціvasцю і адначасова сардэчнасцю да старэйшых жанчын.

Звароты былі часткай, дакладней, зачынам імені, ствараючы з ім гарманічнае адзінства. Выдатны беларускі паэт, перааладчык, фалькларыст і літаратуразнаўца Ніл Гілевіч тонка перадае гэтую адметнасць беларускай культуры, спазнаную на ўласным вопыце:

“У дзяцінстве, ды і пазней, я звяртаюся да знаёмых мужчын так: дзядзька Змітрок, дзядзька Тодар, дзядзька Тамаш, дзядзька Аніс, дзядзька Якім, дзядзька Кастусь... Да знаёмых жанчын у дзяцінстве сваім я звяртаўся ў духу нацыянальных звычаяў так: цётка Марыля, цётка Гілена, цётка Барбара, цётка Параска, цётка Рыпіна, цётка Луцзя, цётка Зося, цётка Ёўка, цётка Тэклія... Нашы імёны — частка нашай мовы. Таму так натуральна гучаць яны ў беларускамоўным кантэксце. Гэта закон.

Паляка пазнаеш, што паляк, літоўца пазнаеш, што літовец, армяніна пазнаеш, балгарына пазнаеш — у кожнага народа свае імёны, чаму ж не пазнаць! Ёсць такія і ў нас, браткі-беларусы. Пачуеш Міхась, Тамаш, Сымон, Антось, Язэп, Лукаш, Змітрок, Пятрусь, Абросім — ну ясна: з Беларусі людзі! Імя — гэта імя. Ёсць яно ў цябе сваё, спадчыннае, ад прадзедаў спакон вякоў данесенае, дык і шануй яго”.

Безумоўна, пачуццё глыбокай пашаны да продкаў, сваёй слаўнай гісторыі давала Цётцы паэтычнае натхненне. Яшчэ ў большай меры яно

напаўняла яе зайздроснай жыццёвай, духоўнай сілай. Цётка хацела бачыць свой народ сапраўднай шчаслівай сям'ёй, якую б з'яднала родная мова.

Таму так прагна ўзіралася ў сябе, у сваіх землякоў. Апявала іх працу, прыгажосць сваёй радзімы-бацькаўшчыны, адчувала сябе магутным дубам, вольным арлом, імклівай рэчкай, тонкай сцяблінкай.

Яе душа спявала — то вытанчанай скрыпкай, то тужлівай жалейкай, то сціплай дудкай, аднак ёй хацелася пачуць зладжаную магутную песню грамады. Яна выразна ўяўляла сабе гэтую велічную музыку. І пачыналася яна з чыстай мелодыі простых і шчырых слоў-зваротаў, якіх не шкадавалі і для чужых людзей, сведчачы сваю ветлівасць і павагу: брат, сястры, бацька, дзед, дзядзька, цётка...

А яшчэ беларуская мова захавала ў сваіх нетрах і шчодро дорыць сваім русліўцам найстаражытнейшыя звароткі — многім мовам ўжо страчаныя, формы клічнага склону: сынку, сыне, пане-браце, дружа, людцы, чалавеча, дзеду, голубе, суседзе, Піліпе!

Даследчык гісторыі беларускай мовы прафесар Фёдар Янкоўскі падкрэсліваў, што клічны склон заўсёды быў прыналежнасцю гутарковай і паэтычнай мовы, сутнасць яго дасюль не змянілася.

Так і слова цётка. Яно называе бацькаву і матчыну сястру. Ім усё яшчэ звяртаюцца да жанчын. Яно напоўніла душэўнасцю і літаратурны псеўданім нагадала пра старадаўні звычай. Яна сціпла і ўпарта захоўвае традыцыю.

Каментарый

Цётка (Алаіза Пашкевіч), 1976-1916 — беларуская пісьменніца
чамуж не пазнаць = лёгка пазнаць

Адказыце на пытанні

1. Хто такая Цётка? Якое ў яе сапраўднае імя і прозвішча?
2. Чаму Цётка выбрала такі псеўданім?
3. Хто такі Ніл Гілевіч?
4. Як звяртаўся Ніл Гілевіч да знаёмых мужчын?
5. Як, у якім духу звяртаўся Ніл Гілевіч да знаёмых жанчын?
6. Ці можна па імені пазнаць прадстаўніка пэўнай нацыі? Якія народы называе Ніл Гілевіч?
7. Чаму трэба шанаваць спадчыннае імя?
8. Што давала Цётцы паэтычнае натхненне?
9. Якім хацела бацьць Цётка свой народ?
10. Што апявала Цётка?
11. Пералічыце беларускія словы-звароты.
12. Якія са слоў-зваротаў з'яўляюцца формамі клічнага склону?
13. Што падкрэсліваў лінгвіст Фёдар Янкоўскі?
14. Раскажыце пра псеўданімы пісьменнікаў Вашай краіны.

Заданне 5. Знайдзіце ў тэксце назвы асоб.

Заданне 6. Спалучыце назоўнікі з прыназоўнікамі па форме прыметнікамі.

Узор: выдатны паэт — выдатная паэтка

паэт — паэтка;	выдатны
дзеяч — дзячка;	выдатная
асветнік — асветніца;	знакаміты
фельчар — фельчарка;	знакамітая
даследчык — даследчыца	непераўзыходны (нікім)
	непераўзыходная (нікім)
	таленавіты
	таленавітая

Складзіце з утворанымі словазлучэннямі сказы.

Заданне 7. Ад назваў нацыянальнасцей, ужытых у тэксце, утварыце назоўнікі жаночага роду.

Узор: паляк — полька

Звярніце ўвагу: літовец = летувіс

Заданне 8. Утварыце словы па прыведзенаму ўзору.

(які?) пачцівы —	(што?) пачцінасць —	(як?) пачціва
ветлівы —		
прыветлівы —		
абыходлівы —		
сардэчны —		

Дапоўніце сказы ўтваральнымі словамі каго?

1. Гэта вельмі ... чалавек.	(які?) (што?) (як?)
2. ... з'яўляецца яскравай рысай характару.	
3. Трэба ставіцца да людзей ...	

Заданне 9. Прачытайце традыцыйныя эпігэты. Якія асаблівасці прадметаў яны перадаюць?

1. дуб —	а) магутны	б) векавы	в)
2. арол —	а) вольны	б)	
3. рэчка	а) імклівая	б) глыбокая	

хуткаплынная
4. сцяблінка — а) тонкая б) гнуткая

Заданне 10. Утварыце словы для абазначэння жанчын. (Гл. мадэль на с.).
перакладчык, фалькларыст, даследчык, руплівец

Звярніце ўвагу: руплівец — руплівіца

Заданне 11. Карыстаючыся словамі з тэкста і заданняў раскажыце пра
знакамітых асоб Вашай краіны.

Найменне асобы

- нік - адкрывальнік, пісьменнік, захавальнік, распаўсюджвальнік
- чык - даследчык, дарадчык, выкладчык, загадчык, перакладчык
- ар -/- яр - мысляр, штукар, друкар, камінар
- ач -/- яч - дзеяч, глядач, слухач, чытач
- ец - вайсковец, руплівец, падліковец
- ц - прамоўца, выступоўца, дарадца
- іст/-ыст фалькларыст, лінгвіст (лацініст, беларусіст), пашпартыст, парашутыст

Заданне 12. Прачытайце найменні асобы. Ці ёсць аналагічныя мадэлі ў Вашай
мове? Прывядзіце прыклады.

Звярніце ўвагу! Хто? літаратуразнаўца[а]
літаратуразнавец[]

Гэта — выдатны літаратуразнаўца / Гэта — выдатны літаратуразнавец.

Sing.	Н	літаратуразнаўца, літаратуразнавец
	Р	літаратуразнаўцы, літаратуразнаўца
	Д	літаратуразнаўцу ----->
	В	літаратуразнаўцу, літаратуразнаўца
	Т	літаратуразнаўцам
	М	(пры) літаратуразнаўцу
Pl.	Н	літаратуразнаўцы
	Р	літаратуразнаўцаў
	Д	літаратуразнаўцам
	В	літаратуразнаўцаў

Т літаратуразнаўцамі
М пры) літаратуразнаўцах

Заданне 13. Устаўце словы знаўца і знавец у адпаведнай форме.

I. 1. Ён выдатны ... (Н) старажытасці. 2. З Рыгорам Шырмам, з гэтым ... (Т) беларускага фальклора звязана цэлая музычная эпоха ў нашай музычнай культуры. 3. Нам нешта сапраўднага ... (Р). 4. Толькі сапраўднаму ... (Д) можна даручыць гэтыя бяспэчныя дакументы. 5. Упершыню сустракаю такога ... (В) беларускай гісторыі. 6. Пры такім ... (М) сусветнай культуры студэнты пачуваліся трохі разгублена.

II. 1. Каб стаць у філалогіі сапраўдным ... (Т), трэба прыкласці шмат намаганняў.
2. Толькі ... (Н) лацінскай мовы здольныя прафесійна даследаваць старажытную беларускую літаратуру.
3. Зараз цяжка знайсці сапраўдных ... (В) старадрукаў.
4. Сярод ... (Р) беларускай гісторыі Уладзімір Караткевіч вылучаўся рамантычнасцю, пісьменніцкім талентам.
5. Мы можам даручыць даследаванне толькі сапраўдных ... (Д).
6. Ва ўсіх ... (М) выяўляецца адна яркая рыса — руплівасць.

Не толькі ..., але ...
..., ды і ...

Звярніце ўвагу

1. Сказы са злучнікамі не толькі ..., але ... абазначаюць супастаўляльную інфармацыю, частка якой дапаўняе першасную характарыстыку.

Ён не толькі спартовец, але і выдатнік (спартсмен — выдатнік):
Як правіла, спартоўцы рэдка бываюць выдатнікамі.

Такія злучнікі падкрэсліваюць таксама наяўнасць, акрамя аднаго, яшчэ іншых носьбітаў з пэўнай характарыстыкай:

Не толькі Ніл Гілевіч, але і ўсе яго аднагодкі звярталіся да знаёмых жанчын словам цётка.

II. Канструкцыя са злучнікамі ды і абазначае далучэнне да папярэдняй інфармацыі новых звестак, звязаных па змесце.

Цётка, ды і многія іншыя беларускія пісьменнікі, творча развівалі фальклорныя здабыткі.

Заданне 14. Знайдзіце ў тэксце сказ са злучнікамі не толькі ..., але, ды і.

Заданне 15. Дапоўніце сказі словамі са слупка.

1. Цётка не толькі выдатная ..., але і грамадская ... паэтка
2. Цётка выдатная ..., ды і грамадская ... дзеячка

Дыялог:

- Ведаеце, што не толькі Цётка, але і многія іншыя беларускія пісьменнікі падпісвалі свае творы псеўданімамі?

- Не ведаю, але цікава было б даведацца.

- Псеўданімы, напрыклад, маюць выдатныя пісьменнікі, заснавальнікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы Янка Купала і Якуб Колас.

- Што вы кажаце?! Ну гэта ж трэба! А якія ў іх сапраўдныя імёны?

- Іх сапраўдныя імёны кожны беларус ведае яшчэ са школы. Іван Дамінікавіч Луцэвіч нарадзіўся на Купалле (6.07.1882 г.). Для беларусаў гэта старажытнае свята і зараз застаецца рамантычным і таямнічым. Кажуць, на Купалле апоўначы зацвітае папараць. Той, хто знойдзе кветку, стане шчаслівым, будзе разумець мову жывёл, птушак і раслін.

- Дык вось чаму так часта ў беларускай літаратуры ўпамінаецца папараць-кветка! А Якуб Колас?

- Яго завуць Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч.

- А чаму Колас?

- Колас — гэта сімвал жыцця, адраджэння, плён працы хлебароба, ён складаецца з некалькіх зярнятак... Тлумачэнняў шмат. І ўсе яны перадаюць сутнасць беларусаў - знітанасць з прыродай, філасофскае стаўленне да рэчаіснасці, прывязанасць да сваёй зямлі.

Каментарый

Янка Купала (Іван Дамінікавіч Луцэвіч) 1882-1942.

Якуб Колас (Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч) 1882-195

Адкажыце на пытанні:

1. З чым звязаны псеўданім Купалы.
2. Ці ёсць ў вашай культуры паданне пра папараць-кветку? Раскажыце яго.
3. Што сімвалізуе колас?
4. Што складае сутнасць беларусаў?

Рэплікі здзіўлення: Вось табе і маеш!

Што вы кажаце?

Ну, гэта ж трэба!

На табе!

Заданне 15. Прачытайце радкі з твораў Янкі Купалы і звароты, ужытыя Якубам Коласам у паэме “Новая зямля”. Знайдзіце формы клічнага склону: Янка Купала:

Выйдзеш ты на нівы, беларусе,

Напрадвесні, браце мой цярплівы.

Гусям, княжа, не пішучь законаў.

Якуб Колас:

Міхал! Міхале! Уставай, Міхале, адзявайся!
Ах, мой ты божа, добры, мілы!
Ох, браце: смерць не разбірае.
Ну, пане, то пойдзем, браце,
Будзе цяпер змена.

Прачытайце:

Дзеці і дзіцяныты

Пра дзяцей ёсць вельмі добрая легенда. Жанчына некалі паскардзілася чараўніку, што рукі адвальваюцца: дзеці да года не ходзяць, цяляты, ягняты, жарабяты. Усіх на руках насі. Той узяўся дапамагчы. Кінуў цераз высокі плот жарабя — пабегла, цяля — таксама, ягня — і яно пабегла. “Ну, кажа, давай дзіця”. Матка абурылася: “Эге, так я табе і дам дзіця цераз высокі плот кідаць”. — Ну то тады і насі...”.

(Уладзімір Караткевіч)

Каментарый

Рукі адвальваюцца — вельмі стаміліся
Так я табе і дам дзіця... = Не дам дзіця...

Звярніце ўвагу: дзіця — дзеці — пра чалавека
дзіцяныты — дзеці — дзіцяныты — пра жывёл,
птушак і насякомых

Адкажыце на пытанні:

1. На што скардзілася жанчына чараўніку?
2. Чаму ў яе адвальваюцца рукі? (Дзеці...)
3. Ці ўзяўся чараўнік дапамагчы?
4. Што ён зрабіў з жарабём, цялём і ягнём? (Кінуў...)
5. Што сказала чараўніку матка, калі ён хацеў узяць дзіця?
6. Што адказаў матцы чараўнік?
7. Чаму матка не дала дзіця чараўніку? Адказ можаце выбраць з прапанаваных у дужках. (Ёй вельмі падабаецца насіць дзіця на руках. Ёй зусім не цяжка насіць дзіця на руках. Яна пашкадавала сваё дзіця).
8. Перакажыце легенду.
9. Перакажыце легенду ў дыялогу (Аўтар, чарадзей, маці).

Мадэль:

цял я (ё) — цял ят ы
гус ян я (ё) — гусян ят ы

Н.	дзіцяныты (ё)	дзіцяныты
Н.	цял я, гуся я (ё)	цялят ы, гусянят ы
Р.	цяляц і, гусяняц і	цялят, гусянят

Д. цяляц і, гусяняц і	цялят ам, гусянят ам
В. цял я (ё), гусян я (ё)	цялят, гусянят
Т. цял ём, гусян ём	цялят амі, гусянят амі
М. (пры) цяляц і, гусяняц і	(пры) цялят ах, гусянят ах

Заданне 16. Утварыце формы множнага ліку.

Узор: ваўчаныя — ваўчаняты

Птушаныя — ...; жарабяныя — ...; бусляныя — ...;

рысяныя — ...; лісяныя — ...

ж.р.	м.р.	н.р.
карова	бык	цяля
кабыла	жарабец	жарабя
свіння	кабан	парася
авечка	баран	ягня
сучка	сабака	шчаныя
кошка	кот	кацяныя
гусь	гусак	гусяныя
курыца	певень	кураныя

Заданне 17. Прачытайце скорогаворку:

Ідзе скорогаворка са скорогаварчанямі (Рыгор Барадулін)

Якім словам у тэксце абазначана “маці”?

Якім словам абазначаны “дзеці”?

Утварыце форму адзіночнага ліку назоўніка скорогаварчаняты.

Жарт: — Ведаеш, Хведар, калі сустракаю тваю жонку, заўсёды цешуся.

— З чаго ж ты цешышся?

— Што яна не мая жонка.

Ключ

Тэма I 2 узровень

Заданне 7. літоўка/летувіска, армянка, балгарка

Заданне 10. перакладчыца, фалькларыстка, даследчыца, руплівіца.

Заданне 13. I 1. знаўца, знавец; 2. знаўцам; 3. знаўцы, знаўца; 4. знаўцу; 5. знаўцу, знаўца; 6. знаўцу.

II. 1. знаўцамі; 2. Знаўцы; 3. знаўцаў; 4. знаўцаў; 5. знаўцам; 6. знаўцах.

Заданне 17. Скорогаварчаныя.

Культура ў імёнах

Кожны чалавек мае імя, якое даецца яму пры нараджэнні. Мы не задумваліся, чаму нас так завуць. Але ў нашых імёнах жыве гісторыя — гісторыя краіны і сям’і, бо на Беларусі дзяцей часта называюць у гонар бабулі, дзеда ці яшчэ больш далёкіх продкаў. Нацыянальны іменаслоў складаецца доўгія гады ў гармоніі з мовай, культурнымі традыцыямі. Імёны становяцца своеасаблівымі сімваламі, у якіх час і жыццё пакідае адметны след, заўважны ўдумлівым і дасведчаным людзям.

Пэўна, самымі старажытнымі імёнамі, якія дагэтуль жывуць у фальклору, літаратуры, беларускай мове, у беларускай культуры паўстаюць імёны язычніцкіх (паганскіх) багоў.

Галоўнага бога, які меў некалькі імёнаў, найчасцей нашы продкі называлі Род. Ён, паводле сучаснага гісторыка Уладзіміра Арлова, “гаспадарыў на зямлі і ў небе, кіраваў вятрамі, рухам сонца і зорак. З імем гэтага старажытнага бога ў нашай мове звязана шмат вельмі важных слоў: радзіма, народ, родзіч, продак, нараджэнне, прырода, ураджай, адраджэнне...” Ды і слова род жыве, набыўшы новыя значэнні. Богам агню быў Жыжаль, холаду — Зюзя. Багіня ўрадлівасці і дабрабыту мела ласкавае імя Цёця. (Ці не выяўляецца тут сувязь з традыцыяй беларусаў ветліва звяртацца да жанчыны словамі цётка, цётка? Пэўна ж і Цётка выбрала сабе такі псеўданім, ведаючы пра яго міфалагічны змест).

Археалаг Эдвард Зайкоўскі мяркуе, што галоўным богам у насельніцтва Полацкай зямлі быў Вялес. Рог, якім ён валодаў, сімвалізаваў багацце; магчыма, з ім звязана імя першага, вядомага з летапісаў, князя Рагвалода — “валадар рога” (памёр у 980 г.).

Цікава, што гэтак жа пачыналася імя Рагвалодавай дачкі Рагнеды (Памерла ў 1000 г.). Імёны слаўных Рагвалодавых і Рагнедзіных нашчадкаў складаюцца са славянскіх слоў Ізяслаў (978-1001 гг.) — “які ўзяў славу”, Брачыслаў (памёр у 1044 г.) — “які бароніць славу”, Усяслаў, яго ў народзе называлі Чарадзея (памёр у 1101 г.) — “усім слаўны”.

Рагвалодавага брата назвалі імем старажытнага бога лесу і палявання — Тур. Створанае ім Тураўскае княства было другім пасля Полацкага. Захаваўся да нашага часу Тураў, цяпер гэта невялікі пасёлак, узгадваецца ў летапісе як цэнтр княства ў 980 г.

Даведаліся мы пра імёны будаўнікоў Сафійскага сабора ў Полацку (XI ст.), выбітыя на камені, які нядаўна знайшлі археолагі — Давыд, Тума, Мікула, Копысь. Сваё імя пакінуў беларускі ювелір Лазар Богша — на крыжы, зробленым па заказе ігуменні Ефрасінні Полацкай, полацкай князеўны, асветніцы, унучкі Усяслава Чарадзея, якая мела свецка імя Прудслава (1120-1173). Дарэчы, слова Богша з’яўляецца скарачаным варыянтам славянскага імені Багуслаў (“слаўны перад богам”).

Падобным чынам утворана імя Полацкага князя Валодшы. Князя Вячаслава народ з любоўю называў Вячка. Абодва яны баранілі ў XIII ст. Полаччыну ад крыжакоў.

Сімвалам росквіту беларускай дзяржаўнасці сталі імёны Вітаўт (вялікі князь Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага), Юры Радзівіл, Канстанцін Астрожскі (вялікі палкаводзец). Увасабленнем дэмакратызму і дзяржаўнай мудрасці стала імя Леў Сапега — вялікі канцлер Вялікага княства Літоўскага, прымаў удзел у стварэнні яго статута, захаваўся ў памяці сваіх нашчадкаў сваім бліскучым выступленнем на сейме пра вольнасць і волю.

Ёсць на Беларусі імёны, што ўзняліся ў эпоху Адраджэння, сталі сімвалам асветы, навукі і культуры. Гонарам беларускай нацыі паўстае Францыск Скарына (~ 1490-1551) з Полацка — першадрукар на ўсходнеславянскіх землях, філосаф, перакладчык, паэт, выпускнік Кракаўскага і Падуанскага універсітэтаў, ён усю сваю дзейнасць прысвяціў Беларусі, дбаў пра развіццё беларускай мовы, якая тры стагоддзі, пачынаючы з праўлення князя Альгерда (1296-1377) была дзяржаўнай мовай Вялікага княства Літоўскага.

Старажытныя беларускія імёны папаўняліся пазычанымі, якія прыходзілі разам з хрысціянствам. Узгаданыя тут імёны і шмат іншых перадаюць вельмі важную для беларускай культуры акалічнасць — узаемадзеянне ў ёй усходніх (візантыйскіх) і заходніх (рымскіх) традыцый. На Беларусі адначасова ўжываліся імёны, асвоенныя ў дзвюх гэтых канонах: Васіль - Базыль, Венедыкт - Банадысь, Улас - Блажэй, Хведар - Тодар, Усцін - Юстын. Аналагічна і жаночыя імёны: Алена - Гілена, Варвара - Барбара, Елізавета - Альжбээта, Усціна - Юстына, Улляна - Юльяна.

Некаторыя імёны зараз сталі прозвішчамі, узгадваючы пра беларускія традыцыі іменаслова: Грынь, Чэсь, Дземех, Дземянцей, Геніюш, Багушэвіч (ад Богуш), Багдлановіч (ад Багдан). Нехарактэрны для беларусаў імёны па бацьку.

Як своеасаблівы код культуры імя захоўваецца ў часе, нясе ў сабе гістарычную памяць, якая жывіць нацыю і сведчыць пра яе свету.

Беларуская культура ў імёнах набліжае нас да славытых нашых суайчыннікаў, якімі мы ганарымся.

Адкажыце на пытанні:

1. У гонар каго называюць часта дзяцей на Беларусі?
2. Якія на Беларусі самыя старажытныя імёны?
3. Хто такі Род?
4. Якія беларускія словы маюць корань род?
5. Якія імёны мелі полацкія князі і іх сямейнікі? Як гэтыя імёны ўтварыліся?
6. Дзе напісаны імёны будаўнікоў Сафійскага сабора ў Полацку?
7. Хто такі Лазар Богша?
8. Якія імёны сталі сімвалам росквіту беларускай дзяржаўнасці?
9. Што ўвасабляе імя Леў Сапега?

10. Яке ім'я захавала нам епоха Адрадження?
11. У якій традиції засвойвалися позичані імена?
12. Приведіть приклади імен, асвоєних за візантійських і римських канонах.

Задання 21. Назвіть імена, які з'являються символам Вищої культури.

КАНТРОЛЬ ЗА САМАСТОЙНОЙ РАБОТАЙ СТУДЭНТАЎ

ТЭМА: “Псіхалагічныя аспекты выкладання БМЗ”

Варыянт 1

Заданне 1. Запоўніце прапушчаныя пазіцыі ўзроўняў разумення інфармацыі:

3.1. Зімяныя вылучае чатыры ўзроўні разумення:

- 1) _____ (разуменне тэмы, г.з. толькі таго, пра што гаворыцца);
- 2) зместу (раскрыццё _____);
- 3) асноўнай думкі
- 4) _____ -

Заданне 2. Карыстаючыся класіфікацыяй узроўняў разумення А.А.Смірновым, вызначыце ўзроўні разумення паводле выказванняў пра змешчаны ніжэй тэкст:

ШЫПШЫНА НА ЎСЁ ЗДОЛЬНАЯ

Шыпшына (плады, кветкі, карані) паспяхова спраўляецца з прастудай, кашлем, язвай страўніка, гастрытамі, авітамінозам, хваробамі печанню.

Каб пазбегнуць прастуды, якая восенню здараецца вельмі часта, гатуем лекава-прафілактычную гарбату. Высушаныя плады шыпшыны і спелыя ягады каліны чырвонай (на адной сталовай лыжцы з верхам) заварыць у 0,5 л. кіпеню. Настойваць дзве гадзіны, працадзіць. У гатовы прадукт дадаць лыжку мёду. Прымаць да пяці разоў на дзень па паўшклянкі.

Можна браць толькі плады шыпшыны. Паўшклянкі пладоў гатаваць 10 хвілін у 0,5 л. вады ў закрытым посудзе. Настойваць паўсутак, працадзіць. Прымаць адвар да чатырох на дзень па паўшклянкі.

Сіроп з лісцяў і кветак шыпшыны з мёдам вылечвае запаленне поласці рота.

1. Шыпшына паспяхова спраўляецца з прастудай, кашлем, авітамінозам. Каб пазбегнуць прастуды, якая восенню здараецца вельмі часта, гатуюць лекава-прафілактычную гарбату. – _____

2. Тэкст, мне здаецца, пра нейкую шыпшыну. Робяць з ёй нешта. – _____

3. У тэксце расказваецца, як можна лячыцца шыпшынай ад розных захворванняў. Лекава прафілактычная гарбата з шыпшыны дапамагае пры прастудзе, авітамінозе, кашлі. – _____

Заданне 3. Нумарацыяй адлюструйце паслядоўнасць пры 7-узроўневай інтэрпрэтацыі разумення (паводле 3.1.Клычнікавай). Ступені разумення ахарактарызуйце праз лічбы ўзроўняў.

Эмацыянальна-ацэнчная інфармацыя (); асобныя сказы (); агульны змест (); словы (); пабуджальна-валявая інфармацыя (); словазлучэнні (); агульны змест і дэталі ().

Няпоўнае, фрагментарнае разуменне тэксту прадвызначаюць _____
 Разуменне агульнага зместу тэксту і яго дэталей уключаюць _____
 Разуменне пазнавальна- і пабуджальна-валявой інфармацыі, поўнае пранікненне ў змест прачытанага, а таксама ў другі план – сэнс забяспечваюць _____

Заданне 4. Злучыце кампаненты ўспрыняцця і разумення асобы з іх тэрміналагічнай характарыстыкай:

перадрацыянальны		разуменне грунтуецца на ролевых паводзінах
дыферэнцыяльны		уяўленне пра другога чалавека абумоўлена ўласнымі інтарэсамі і патрэбамі, пры гэтым індывід не здольны стаць на пазіцыю другога
Эгацэнтрычны		адсутнічае вылучэнне і адрозненне яе ўласцівасцяў
Рэалістычны		індывід як асоба ўспрымаецца паводле выкананай ёй ролі

Заданне 5. Выказванні вызначыце паводле тыпаў (1. абяцанне; 2. патрабаванне; 3. апісанне; 4. клятва). Гэтыя лічбы размясціце па адпаведных напрамках суаднясення мовы і рэчаіснасці.

Яблыня ўся белая ад квецені тонкім водарам прываблівае пчол (); Я абавязкова вам патэлефаную (); Я прашу вас тут не паліць (); Хай будзе мае клятва непарушнай ().

Прыстасаванне слова да свету _____ Прыстасаванне свету да слоў _____

Заданне 6. Адзначце птушкай тую інфармацыю, якая належыць да кампанентаў моўнай здольнасці.

У беларускай мове вылучаецца 3 лады дзеяслова

Загадны лад дзеяслова выкарыстоўваецца для фармулёўкі просьбы або загада

Загад можна выразіць формамі інфінітыва

Дзеяслоў ва ўмоўным ладзе можа быць выкарыстаны для фармулёўкі просьбы

У беларускай мове інфінітыў заканчваецца на *-ць, -ці, -чы*

Заданне 7. У прыведзеных парах птушкай адзначце тыя сродкі, якія у большай меры спрыяюць разуменню паводле сваіх параметрычных асаблівасцяў:

Шчаслівай дарогі – няма дарогі, чалавек – асоба; Вельмі карыснай лекавай раслінай з’яўляецца шыпшына – Шыпшына – вельмі карысная лекавая расліна; наведвальнік – госць; ажыццяўляцца – адбывацца.

Варыянт 2

Заданне 1. Запоўніце прапушчаныя пазіцыі ўзроўняў разумення інфармацыі:

А.А.Смірноў (1966) вылучае тры ўзроўні разумення:

5) хаатычнае нерасчлененае разуменне, пры якім змест тэксту успрымаецца, але з цяжкасцю выражаецца словамі;

6) разуменне, якое грунтуецца на _____

7) _____

Заданне 2. Карыстаючыся класіфікацыяй узроўняў разумення З.І.Зімян, вызначыце ўзроўні разумення паводле выказванняў пра змешчаны ніжэй тэкст:

БАГАЦЬКАЎКА

Сціплая гэта вёсачка месціцца на Мсціслаўшчыне. Тут у вялікай сялянскай сям’і нарадзіўся і вырас Максім Гарэцкі. Тут выпеставалася яго любоў да роднай мовы і культуры. Вобразы Багацькаўкі мы сустракаем ва ўсіх творах пісьменніка. Як і герой аднаго з першых яго апавяданняў, ён часта ўспамінаў “далёкае роднае сяло, міленькія старыя сялібы, садок, што сам з бацькам садзіў колькі гадоў назад... Люба тут! Люба жыць сярод працы, свяцейшай усіх прац, – працы земляроба”.

У Багацькаўцы захавалася сялянская сяліба Гарэцкіх, хаця змененая і перабудаваная. У ёй – мемуарыяльны музей пісьменніка. Тут, на падворку, каля старой яблыні, з некаторым здзіўленнем думаеш, што вось такая, здавалася б, непрыкметная вёска дала не толькі Беларусі, але і свету аднаго з выдатных пісьменнікаў XX стагоддзя. Невыпадкава яго імя ставіцца побач з імёнамі Хэмінгуэя, Барбюса, Рэмарка...

(Л.Трэпет)

1. Гэты тэкст расказвае пра Максіма Гарэцкага і яго родную вёску, якая і сёння захоўвае памяць пра гэтага беларускага пісьменніка і яго славыты род. Уражанні аб сваёй малой радзіме як вытоку натхнення, памяці пра бацькоў і дзяцінства перададзены ў многіх творах выдатнага празаіка. –

2. Гэты тэкст пра вёску Багацькаўку. – _____

3. У тэксце гаворыцца, што ў вёсцы Багацькаўка нарадзіўся вядомы беларускі пісьменнік Максім Гарэцкі, які вельмі яе любіў і пісаў пра яе ў сваіх творах. Імя празаіка ставіцца побач з імёнамі Хэмінгуэя і Рэмарка. – _____

4. Тэкст праз зварот да вобразаў невялікай вёскі Багацькаўка расказвае пра выдатнага беларускага пісьменніка Максіма Гарэцкага, які там нарадзіўся. Яго творы перадаюць захапленне усім родным – сялом, працай землеўладальніка, садком, пасаджаным разам з бацькам. У Багацькаўцы захоўваецца памяць пра ўвесь славы род Гарэцкіх. – _____

Заданне 3. Нумарацыяй адлюструйце паслядоўнасць пры 7-узроўневай інтэрпрэтацыі разумення (паводле З.І.Клычковай). Ступені разумення ахарактарызуйце праз лічбы ўзроўняў.

Эмацыянальна-ацэнная інфармацыя (); асобныя сказы (); агульны змест (); словы (); пабуджальна-валявая інфармацыя (); словазлучэнні (); агульны змест і дэталі ().

Няпоўнае, фрагментарнае разуменне тэксту прадвызначаюць _____

Разуменне агульнага зместу тэксту і яго дэталей уключаюць _____

Разуменне пазнавальна- і пабуджальна-валявой інфармацыі, поўнае пранікненне ў змест прачытанага, а таксама ў другі план – сэнс забяспечваюць _____

Заданне 4. Злучыце кампаненты ўспрыняцця асобы з іх тэрміналагічнай характарыстыкай:

Афектыўны		звязаны з фарміраваннем уражання пра іншага чалавека, калі яму прыпісваюцца канкрэтныя характарыстыкі
Атрыбутыўны		накіраваны на ўспрыняцце асобы не толькі праз меркаванні, але і ў пэўных вымярэннях
Экспектацыйны		прымеркаваны да стварэння эмацыянальнага вобраза і ўзнікнення сімпатыі ці антыпатый

Заданне 5. Выказванні вызначыце паводле тыпаў (1. канстатацыя; 2. загад; 3. просьба; 4. сцвярджэнне). Гэтыя лічбы размясціце па адпаведных напрамках суаднясення мовы і рэчаіснасці.

Зачыніце, калі ласка, дзверы (); Ужо два дні ідзе дождж (); Максім Багдановіч уражвае сваёй рамантычнасцю і сузіральнасцю (); Стаяць! ()

Прыстасаванне слова да свету _____ Прыстасаванне свету да слоў _____

Заданне 6. У прыведзеных парах птушкай адзначце тыя сродкі, якія у большай меры спрыяюць разуменню паводле сваіх параметрычных асаблівасцяў:

Дарога – шлях; добры сусед – добра суседніцаць, Багацька – гэта вёска – вёска называецца Багацька; гаварыць – казаць.

Заданне 7. Этапы, уласцівыя для выпрацоўкі першасных навыкаў, абазначце лічбай 1, уменняў – лічбай 2:

фарміраванне элементарнай асацыяцыі (); этап аўтаматызацыі дзеяння (); аналітычны (); наступны элементарны аналіз; удасканаленне ўмення з дапамогай аналізу і сінтэзу (); сінтэтычны ().

МАТЭРЫЯЛЫ ДА СПЕЦКУРСА

“Лінгваметодыка выкладання беларускай мовы як замежнай”

Лекцыя 1

КАМУНІКАТЫЎНАСЦЬ У МЕТОДЫЦЫ І ЛІНГВІСТЫЦЫ

Той факт, што методыка грунтуецца на сувязях з іншымі навукамі, выклікае пазіцыю стаўлення да яе як прыватнай навукі. Напрыклад, нямецкі спецыяліст Герменаў бачыць у методыцы толькі прыватную форму прыныпаў дыдактыкі, а брытанскі метадыст Палмер гаворыць пра методыку як найменшым чынам упарадкаваныя суадносіны розных навук. Аднак такому меркаванню супярэчыць адметнасць падыходу методыкі да навучання, якое не вычэрпваецца абстрактнай падачай ведаў і выпрацоўкай уменняў. Галоўным з’яўляецца развіццё ў навучэнцаў здольнасці карыстацца мовай пры камунікацыі. Пры гэтым асаблівую значнасць набываюць такія катэгорыі, як 1) камунікатыўнасць і 2) улік асаблівасцей роднай мовы навучэнцаў, таго сродка зносін, якім яны ўжо валодаюць.

Апошнія даследаванні псіхолагаў даказваюць наяўнасць у складзе моўнай здольнасці неўсвядомленых псіхалінгвістычных правілаў, якія рэгулююць карыстанне мовай. Моўная здольнасць з’яўляецца адначасова спосабам захоўвання мовы ў свядомасці і спосабам рэалізацыі адлюстраваных свядомасцю сістэмных элементаў мовы. Такім чынам моўная здольнасць выступае функцыянальнай сістэмай са спецыфічнымі правіламі выбару сродкаў для вырашэння камунікатыўнай задачы. Апошнія даследаванні ж сведчаць, што вытокі моўных адносін бяруць пачатак у прадметна-дзеяснаснай сітуацыі. Камунікатыўнасць прадвызначае жывое валоданне мовай. Зварот да паняцця жывой мовы характэрны для канцэпцыі культуры беларускага маўлення. Пераход ад практычных заняткаў да маўленчага дзеяння адбываецца пры дапамозе прамежкавага ўзроўню – паміж рэальнасцю і яе моўным выражэннем, адлюстраваннем рэальнасці знаходзіцца свядомасць чалавека, якая ўспрымае і адлюстроўвае кампаненты сітуацыі для іх выражэння моўнымі сродкамі.

Акрамя камунікатыўнасці і ўліку асаблівасцей роднай мовы навучэнцаў як асноўныя катэгорыі метадысты вылучаюць яшчэ адбор і абмежаванне

моўнага матэрыялу, а таксама ўменні і навыкі, якія павінны быць набыты ў часе навучання. Аднак у агульнаметадычным разуменні такія паняцці складаюць адзін з аспектаў камунікатыўнасці.

Неабходна ўлічыць, што пытанні абмежавання моўнага матэрыялу надзвычай важныя для аўтараў падручнікаў і дапаможнікаў, складальнікаў навучальных матэрыялаў. У меншай меры яны актуальны для выкладчыкаў-практыкаў.

Сярод двух асноўных прынцыпаў методыкі, якія вызначаюць яе як асобую навуку менш абавязковы характар мае ўлік роднай мовы. У так званых цяжкіх умовах выкладання — пры адсутнасці падручнікаў для навучэнцаў з рэдкай роднай мовай і няведанні яе выкладчыкам прынцып ўліку роднай мовы можа кампенсаватца спецыяльнымі моўнымі прыёмамі і нагляднасцю.

Прадмет лінгваметодыкі — навучанне беларускай мове як сродку зносін — вызначае канчатковую мэту: авалодаць і валодаць мовай, а не даведацца пра яе і ведаць яе.

Практычныя навыкі валодання маўленнем могуць выпрацоўвацца і існаваць адасоблена ад тэарэтычных ведаў ці нават такія веды ўвогуле могуць адсутнічаць. Хоць тлумачэнне тэорыі, безумоўна, дапамагае выпрацоўцы практычных навыкаў, паскарае авалоданне маўленнем, але апошняга не гарантуе.

Прынцып камунікатыўнасці быў выкліканы гэтай супярэчнасцю ў навучанні замежных моў, паколькі традыцыйнае навучанне не давала жывога валодання мовай. Актыўны зварот да паняцця жывой мовы, характэрны для канцэпцыі культуры беларускага маўлення, якой прытрымліваліся і прытрымліваюцца беларускія пісьменнікі і навукоўцы, звязаны з падсвядомай апеляцыяй да прынцыпу камунікатыўнасці. “Ведаць мову — значыць ведаць законы яе будавання, ведаць яе народную аснову, ведаць, як правільна выказаць думку, як натуральна, паводле законаў гэтай мовы, пабудаваць фразу, дзе якое сказаць слова, патрэбнае іменна для гэтага месца, дзезрабіць націск, дзе і як вымавіць галосныя, зычныя, цвёрдыя, мяккія, уласцівыя гучанню гэтай мовы. Ведаць мову — гэта ведаць, у першую чаргу, як гаворыць народ, бо яна — сродак зносін людзей...” – сцвярджаў Ян Скрыган (Скрыган Ян. Выбр. творы: У 2т. Т 2. Мн.: Маст. літ., 1983).

Як бачым, беларускі пісьменнік, які адначасова з’яўляўся тонкім філолагам, звяртаецца менавіта да функцыянальна-камунікатыўнай мадэлі моўнай рэалізацыі, прапануючы яе для карыстання і навучання носбітам беларускай мовы. Для замежных навучэнцаў акрэсленая камунікатыўнасць адпавядае запатрабаванням тых, хто цікавіцца функцыяй, культурным феноменам мовы, а не толькі яе структурнай, прызнае вывучэнне структуры не як самамэту, а як сродак паглыблення функцыянальных ведаў, прычым фанетычная сістэма лагічна ўключаецца ў паняцце ведання мовы. Катэгорыя камунікатыўнасці вызначае сэнсаадрознівальную функцыю моўных адзінак як важныя складнікі навучання і змест навучальнага працэсу.

Такім чынам, камунікатыўнасць як фундаментальная катэгорыя методыкі прадвызначае выкарыстанне мовы з самых першых стадыяў яе

вывучэння ў натуральных для зносін мэтах, функцыях ці максімальна набліжаных да іх шляхам імітацыі. Яна падпарадкоўвае ўсе сферы навучання, пачынаючы ад суадносін ведаў з уменнямі і навыкамі і заканчваючы мерай і характарам выкарыстання фактаў іншых навук.

Катэгорыя камунікатыўнасці вызначае такія важныя складнікі навучання, як:

1. Змест навучальнага працэсу
2. Віды маўленчай дзейнасці, якія патрабуюць засваення
3. Колькасныя і якасныя характарыстыкі абранага моўнага матэрыялу, розныя пры навучанні розным відам дзейнасці
4. Узроўні валодання мовай, які патрэбна дасягнуць у кожным з відаў маўленчай дзейнасці і ў сувязі з лінгвакультуразнаўчымі ведамі.

Лекцыя 2

КАТЭГОРЫЯ КАМУНІКАТЫЎНАСЦІ І ЯЕ АСНОЎНЫЯ ПАНЯЦЦІ

Катэгорыя камунікатыўнасці рэалізуецца і мае свае сродкі выяўлення ў наступных паняццях:

- практычная накіраванасць мэтаў навучання;
- функцыянальная база адбору і падачы матэрыялу;
- сітуацыйна-тэматычнае прадстаўленне навучальнага матэрыялу;
- вывучэнне лексікі і марфалогіі на сінтаксічнай аснове;
- канцэнтрычнае размяшчэнне навучальнага матэрыялу і вылучэнне некалькіх этапаў навучання;
- сувязь з катэгорыяй уліку роднай мовы

2.1. Практычная накіраванасць маўлення звязана з псіхалагічным фактарам успрыняцця, маўлення, што знаходзіць навуковую інтэрпрэтацыю ў стылістычным паняцці мілагучнасці, натуральна іншую ў якасным выяўленні моўную аформленасць — рытмічны. Эстэтычна-камунікатыўная сістэма беларускай мовы бярэ вытокі з сістэмы фальклорнага выкарыстання, на што звяртаў увагу У.Дубоўка. Практычная накіраванасць належыць да псіхалагічнага фактару і заключаецца ў тым, што навучэнцу цікава працаваць на ўроку, ён адчувае карысць ад навучання, бо ўпэўніваецца ў сваіх маўленчых магчымасцях і дзейнасці атрыманых ведаў. Прыдатным для стварэння такіх умоў выступае моўны матэрыял, разлічаны на індывідуальную цікавасць навучэнцаў, іх схільнасці, канчатковыя мэты навучання, спецыялізацыю. У аўдыторыі філолагаў, якія вывучаюць беларускую мову, значную цікавасць выклікаюць матэрыялы культуралагічнай тэматыкі. На пачатковых этапах гэта выразныя сціслыя вершы, праяўныя фальклорныя творы (легенды, паданні), яны прэзентуюць самабытны апавядальны тып маўлення, адметны моўны этыкет: „*Вялікі пан*” – *васпан; Добры вечар, ягамосці*. У славянскай аўдыторыі заўсёды ўзнікаюць умовы супастаўлення, параўнання культурных звычаяў, абрадаў святаў.

Напрыклад, як у беларусаў, так і ў палякаў ёсць звычай талакі і адпаведнае слова.

Паводле асаблівасцей функцыянавання беларускай мовы пры яе навучанні адсутнічае матывацыя паводле ўтылітарных мэтай, узмацняецца матывацыя пазнавальная, інтэлектуальная, культурная ды інш.

Неабходна ўлічыць асаблівасці навучання флектыўным мовам, якія вучыць намнога складаней чым аналітычныя мовы, напрыклад, складанымі для засваення іншаземцамі з'яўляюцца парадыгмы скланення і спражэння, навучанне якім часам падпарадкоўвае сабе іншыя мэты. Агульнапрызнана, што авалоданне такімі парадыгмамі спрыяе развіццю разумова-лагічных здольнасцей, што аднак не павінна з'яўляцца самамэтай. Пазбегнуць дазваляе пазбегнуць камунікатыўны прынцып.

Такім чынам, неабходна выразна ўяўляць тыя жыццёвыя сітуацыі і формы, у якіх будзе адбывацца карыстанне мовай.

2.2. Функцыянальны падыход да адбору моўнага матэрыялу быў прапанаваны французскімі метадыстамі Сен-Клу і тычыліся адбору лексікі, але паступова распаўсюдзіўся на ўвесь навучальны матэрыял, у тым ліку граматычны.

Камунікатыўнасць адмаўляе лінейнасць выкладання розных сфер мовы ў іх сістэме, г.зн. паслядоўнае вывучэнне фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу (ці спачатку назоўнік, потым займеннік і г.д.). Для ажыццяўлення камунікатыўнасці неабходным з'яўляецца функцыянальнае размяшчэнне матэрыялу, у якім адлюстравана роля розных моўных фактараў у рэальных зносінах. Пры камунікатыўным падыходзе факты мовы падаюцца ў выглядзе тыповых сказаў, пытальна-адказных рэплік, сціслых дыялогаў:

- Дзе працуе Міхась Уладзіміравіч?
- Ён працуе ў банку.
- Дзе працуе Алена?
- Алена працуе ў школе.

Прыведзены дыялог знаёміць з формай абазначэння месца дзеяння месным склонам. Мнагазначнасць М. склона выявіцца ў азнаямленні навучэнцаў з абазначэннем спосабу руху (*на машыне, у машыне, у аўтобусе*), часу (*у 1965 годзе*).

Іншыя формы і значэнні выключаюцца з навучання да таго моманту, пакуль не ўзнікне камунікатыўная ў іх патрэба, практычная неабходнасць. Пры такім функцыянальным прадстаўленні адбываецца драбненне граматычнага матэрыялу. Нармаванне моўнага матэрыялу паслядоўна, у адпаведнасці з патрэбамі зносін, мае адмоўныя бакі. Напрыклад, перашкаджае ўбачыць упарадкаванасць і абагульненасць сістэмы мовы.

Суаднесці размешчаны ў функцыянальнай паслядоўнасці матэрыял з моўнай сістэмнасцю дазваляе спецыяльны этап сістэматызаванага абагульнення, уключаны ў навучальны працэс. Выкарыстоўваецца, напрыклад, форма граматычных правіл-інструкцый. Пасля прэзентацыі быццёвых сказаў (*Гэта — Максім. Хто гэта?; Гэта — ручнік. Што гэта?*). абагульненне звязана з апазіцыяй назоўнікаў па прамеце адушаўлёнасці, або з апазіцыяй па гэтай прымеце пытальных займеннікаў *хто*

– *што*. Для абагульнення прыдатны сістэмны матэрыял, аб’яднаны канкрэтнай моўнай характарыстыкай.

а) Абагульненне можа ўказваць на граматычныя сродкі выражэння роду (м.р. — Ø, ж.р. а/я і г.д.)

б) Абагульненне розных значэнняў асобных граматычных з’яў — меснага склона удакладняе семантыку і валентнасць асобных адзінак.

в) Абагульненне сістэмных катэгорый дазваляе сабраць усю склонавую парадыгму з вядомых паасобку склонаў.

Патрэба ў такім абагульненні тлумачыцца асаблівасцямі лагічнага мыслення, з патрэбай у абагульненні назапашанай моўнай інфармацыі. Як вядома, памяць не можа захоўваць вялікую колькасць фактаў, без іх групойкі паводле пэўных прынцыпаў.

Метадысты прышлі да высновы, што без такога абагульнення навучэнец не можа выкарыстоўваць закон аналогіі пабудовы сказаў паводле засвоеных тыповых узораў. Уяўленне пра магчымасці і абмежаванні пэўных узаемасувязяў узнікаюць толькі пры сістэмным разуменні лексікі.

2.3. Сітуацыйна-тэматычнае прадстаўленне навучальнага матэрыялу

Па законах псіхалогіі ўтварэнне і аўтаматызацыя навыкаў адбываецца хутчэй і лягчэй, калі працэс авалодання мовай максімальна набліжаны да рэальных умоў зносін.

Характар сітуацыі/месца, час, статус суб’есданікаў, прадмет гаворкі, від, тып і форма маўлення вызначаюць індывідуальны выбар, што істотна ўплывае на вуснае маўленне.

Напрыклад, граматычная катэгорыя загаднага ладу натуральна ўводзіцца і замацоўваецца на камінікатыўна-цэнных фразях, загадах і просьбах настаўніка (*Разгарніце/Адкрыйце падручнік, вазьміце кнігі, пішыце, чытайце. Запішы, прачытай*) правілы падаюць прыхавана, праз прыдатную пазамоўную сітуацыю.

Неабходна ўлічваць факт замацавання некаторых лексіка-граматычных з’яў за маўленчай сітуацыяй, абумоўленай ёю — формулы этыкету, заданні.

Напрамак на замацаванне патрэбнага і неабходнага мінімуму структур дае магчымасць самаўдасканалвацца, але мае і адмоўны бок: веды ў межах мадэляванай сітуацыі могуць быць у рэальным маўленні выкарыстаны неадэкватна.

Патрэба стварэння камунікатыўнай сітуацыі патрабуе выкарыстання нагляднасці (сямейны альбом, драматызаваныя гульні). На больш высокім узроўні валодання мовай — праз апісанне сітуацыі (*Уявіце сабе, што вам трэба даведацца ў бібліятэцы пра новыя паступленні. Бібліятэкарка — маладая прыгожая дзяўчына. Як вы да яе звернецеся? Што ёй скажаце? Шот яна вам можа адказаць?*).

2.4. Вывучэнне лексікі і марфалогіі на сінтаксічнай аснове

Камунікатыўнасць і падпарадкаваная ёй функцыянальнасць імітуюць мову ў жыцці ў выніку скарачэння, мінімалізацыі аўльнаўжывальных слоў і

формаў, дастатковых для зносін. Скарачэнне кампенсуецца павышанай паўтаральнасцю, што можа прывесці да парушэння моўнай сістэмы. Узнікненню такога адмоўнага для навучальных мэт фактара перашкаджае сінтаксічная аснова падачы матэрыялу. Хоць камунікатыўнай адзінкай называюць тэкст, усё ж як сродак зносін мова знаходзіць матэрыяльнае адлюстраванне ў мінімальнай функцыянальнай адзінцы — сказе.

Сказ выступае адзінкай зносін яшчэ і таму, што у яго сінтаксічнай структуры якраз і рэалізуецца функцыянальнае (у адрозненне ад лінейнага) размяшчэнне граматычных формаў. У сказе адбываецца функцыянальная групавая асобных слоў. Напрыклад, у слоўніку словы размешчаны ў алфавітным парадку і часткова роднасныя, граматыка аб'ядноўвае часціны мовы, а сказ рэпрэзентуе функцыянальныя сувязі.

Узнікае магчымасць паралельнага вывучэння сінтатсісу, лексікі, марфалогіі, ўто дазваляе паслядоўна ўводзіць патрэбныя граматычныя формы. Мінімальны кантэкст сказа можа развівацца, адлюстроўваючы 1) вар'іраванне лексікі і граматычных форм (*хлопчык, сябар; студэнт чытае/слухае/піша*); 2) дазваляе дапаўняць структуру ўсё новымі непрэдыкатывнымі словазлучэннямі:

Настаўнік гаворыць → па-беларуску → добра гаворыць → на занятках

Пачынаюць навучанне мове (яе граматыцы і лексіцы) з быццёвых сказаў: *Гэта аўдыторыя*.

Пэўны тып сказа засвойваецца праз варыянтную замену кампанентаў.

Ён прыехаў з Беларусі.

Паступова падключаецца інтанацыя пытальна-адказная — у дыялогу

Назапашванне лексікі вядзе да разнастаення, пашырэння і ўскладнення элементарных сказаў. Спрыяе лагічнаму і сістэмнаму ўспрыняццю сказаў маўленчы ўзор (мадэль) з лексічнымі, граматычнымі, інтанацыйнымі і структурнымі варыянтамі.

Пад мадэллю разумеюць адзінку арганізацыі матэрыялу а не адзінку навучання. Адзінкай навучання выступае сказ, які адпавядае патрабаванню ўзорнасці, сэнсавай, структурнай ды інтанацыйнай закончанасці.

2.5. Канцэнтрычнае размяшчэнне навучальнага матэрыялу звязана з вылучэннем некалькіх этапаў навучання.

Пры камунікатыўным падыходзе размяшчэнне навучальнага матэрыялу па некалькіх адносна замкнутых цыклах мае мэтай пераемнасць і развіццё ведаў пры пераходзе з аднаго канцэнтра ў другі.

Акрэсленне канцэнтраў суадносіцца з прадукцыйнасцю, тыповасцю і значнасцю кожнага лексіка-граматычнага факта, звязана з вылучэннем этапаў: пачатковага, сярэдняга (прадоўжнага), вышэйшага (заклучальнага). Паступова пашыраюцца магчымасці выбару моўных сродкаў: *дапамагаць аказваць дапамогу; вайсковец — воін*.

Неабходна выкарыстоўваць як мага паўнейшы структурны склад, сродкаў беларускай мовы, знаёмыя з яе патэнцыямі і спецыфікай. Частка такой інфармацыі разлічана на пасіўнае валоданне, актывізацыю ў іншым канцэнтры: *Світае. — Узнікаецца сонца; Я хачу — мне хочацца*.

Усе складнікі камунікатыўнасці не ізаляваныя, яны ўзаемадзеінічаюць паміж сабой: функцыянальнасць супярэчыць сістэмнасці, тэматыка-сітуацыйная арганізацыя ўзмацняе функцыянальны падыход, аднак супярэчыць прынцыпу абмежавання, мінімізацыі. Усе ж яны аб'ядноўваюцца камунікатыўнасцю і забяспечваюць яе ў сваёй сукупнасці.

Лекцыя 3

НАВУЧАННЕ МОЎНЫМ УЗРОЎНЯМ

3.1. Навучанне фанетыцы

Фанетыка ўводзіцца праз уступна-фанетычны ці суправаджальны курс (у выглядзе каментарыя, уключанага ў пачатковыя ўрокі лексіка-граматычны матэрыял. Паўрочны аб'ём базісных сінтаксічных канструкцый, марфалагічных катэгорый, сітуацыйна матываваных слоў і вобразаў. Трэнерынг вымаўлення суаднесены з граматычнай тэмай і тэкстам. Напрыклад, гук [ы] апрацоўваецца пры тэме „Утварэнне множнага ліку назоўнікаў”.

Незалежна ад віда курса, фанетыка ўключае звязаны — вымаўленне асобных гукаў, гукаў у словах і слоў у сінтагмах.

Кожная фанетычная частка заняткаў з'яўляецца комплексам, у які ўключаны пытанні 1) гукаўжывання 2) рытміка слова і 3) інтанацыя.

Паняцце правільнага вымаўлення ў замежнай аўдыторыі выяўляецца ў патрэбе быць зразумелым і разумець, ідэнтыфікаваць іншвамоўныя гукі і сінтагмах, і не можа не ўлічваць аб'ектыўны акцэнт роднай мовы.

Інтанацыя найбольш важная ў сэнсаарозненні і абапіраецца на метадычную сістэму Брызгуновай. 5 тыпаў з'яўляюцца асноўнымі і вывучаюцца ўжо на пачатковым этапе

ІК - 1 — інтанацыя апавядальнага сказа

ІК - 2 — інтанацыя пытальнага сказа з пытальным словам

ІК - 3 — інтанацыя пытальнага сказа без пытальнага слова

ІК - 4 — інтанацыя няпоўнага пытальнага сказа са злучнікам *а*. *Я закончыла ўніверсітэт. А Наташа?*

ІК - 5 — клічны сказ з займеннікавымі словамі *які, як*

Які прыгожы дзень! Як тут ціха!

Метадысты прыйшлі да высновы, што недакладная інтанацыя часцей выклікае неразуменне, чым няправільная артыкуляцыя.

Метад імітацыі (прамы метады) не такі эфектыўны, чым свядомае засваенне, з выкарыстаннем артыкуляцыйных табліц, схем, назіранняў за становішчам языка і вуснаў. Тлумачэнні патрэбны і пры ўстойлівасці памылак (дарсальныя — шыпячыя).

Вялікі эфект прыносяць карткі, дзе словы згрупіраваны па фанетычных з'явах: быў — біў, вілы — вылі, мылі — мілы, тонь — тон, стол - столь, вугал — вугаль, вугалкі — вугалькі.

Да фанетычных практыкаванняў належаць і фанетычныя ці фанетыка-арфаграфічныя дыктоўкі, у якіх выкарыстоўваецца часткова ці поўнасцю транскрыпцыя дру[с], ка[с]ка. Тэкст чытаецца (ці запісваецца на стужку) ў выглядзе асобных слоўпаўторных з паўзай двойчы ці сказы —

чытаных спачатку цалкам, потым па сінтагмах. Доўжыцца адно фанетычнае практыкаванне можа не больш за 10-15 хвілін.

Камунікатыўнасць мае сваю спецыфіку і ў прадстаўленні тэрмінасістэмы. Рэкамендуець актывізаваць толькі тыя тэрміны, без якіх немагчыма абысціся і якія дапамагаюць навучэнцам зразумець моўны факт.

Філалагічны падыход патрабуе ўводзіць пэўную колькасць тэрмінаў — назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, склон, канчатак, суфікс, без якіх немагчыма даць лінгвістычныя тлумачэнні.

Аднак навучэнцыявінны добра ведаць паказчыкі граматычных катэгорый. Напрыклад адрозненне ў родзе больш зразумела паводле канчаткаў, а не спалучальнасці слоў з займеннікамі мой, мая, мае, бо такога вопыту у замежных навучэнцаў няма.

3.2. Навучанне лексіцы і словаўжыванню

Вывучэнне лексікі не механічны працэс, не простае завучванне новых слоў, а ўсведамленне і засванне наяўных паміж імі сувязей — граматычных, семантычных

Лексіка напаўняе граматычныя формы і канструкцыі, што адлюстравалася ў тэрміне „лексічнае напаўненне мадэлі”.

Каб зрабіць слова функцыянальна дзейным, ёсць шэраг спосабаў давесці да ведама яго значэнне і законы ўжывання:

1. З дапамогай нагляднасці — так магчыма сематнізаваць большасць канкрэтных слоў, назвай дзеянняў, колеры. Пры гэтым новыя словы неабходнаўключаць у знаёмыясінтаксічныя канструкцыі.

2. Неэфектыўнаымлічыцца спосаб перакладу, паколькі ён выводзіць на рэальнасць роднай мовы, у якой замацаваны іншыя адносіны паміж словамі і аб’ёмам значэнняў.

Больш важнымі з’яўляюцца сувязі слоў замежнай мовы ў сваёй стыхіі, чым сувязі рознамоўных эквівалентаў.

Напрыклад, розніцу слоў вучыцца, вывучаць (у спалучальнасці) прасцей растлумачыць у логіцы сваёй мовы.

Раскрыццё значэнняў шляхам падбору сінонімаў і антонімаў а) чысты/брудны/ёсць плямы — няма плям).

Вялікі, значны, аграмадны (роля)

Прычым падбіраюць сінонімы — антонімы неабходна ў кантэксце, бо такім чынам можна абмежаваць мнагазначнасць слова, скіраваць на патрэбнае значэнне. Пры гэтым трэба ўлічваць міжмоўнуюаманімі, скіроўваць разуменне значэння паводле навучальнага кантэксту, тлумачачы выпадкі парадаксальнасці спалучэнняў ў параўнанні з рознай мовай *guchly* — хуткі.

3) Праз усведамленне словаўтваральнага складу і семантычныхсувязей. Напрыклад, утварэнне ласкальных і памяншальных формаў на аснове вядомых словаўтваральных асноў. У беларускай мове суфіксы разнастайныя і іх трэба ўводзіць паступова, па меры засваення мадэляў мячык, домік → дамок, дымок, галубок → дамочак, галубочак і г.д.

4. Засваенне значэнняў у кантэксце з паралельным назіраннем за словаўжываннем, асацыятыўнасцю, Маніпуляцыі прадметам з вядомай назвай з каментарыем дзейнасці спрыяе ўвядзенню дзеясловаў Дайце, калі ласка, вазьміце, пакладзіце.

5. Пазнаванне і завучванне паводле этымалагічных элементаў.

Засваенне новых слоў звязана са слыхавым успрыняццём і патрэбай іх распазнавання, адрознення ў сказе, фразе, тэксце. Таму неабходна, каб слова было спярша пачута, а (потым вывучана), што спрыяе яго замацаванню ў памяці.

Стымуламі паўтарэння і замацавання служаць разнастайныя сітуацыйныя заданні, гульні, крыжаванкі (апошняе фармуе навык арфаграфіі.

(Назваць вядомыя прадметы ў аўдыторыі. Назваць тыя, што пачынаюцца на літару К).

Карысны тэрмін на ІК ці змену лагічнага націска ў сказах адной ІК.

3.3. Навучанне граматыцы

Камунікатыўнасць як базавая катэгорыя методыкі не адмаўляе граматыкі, а надае ёй функцыю сродка навучання (а не мэты, як акрэслівалі яе раней) і падпарадкаваныя камунікацыі — развіццю вуснай і пісьмоваймовы навучэнцаў.

Граматычны матэрыял выконвае дапаможную ролю. Майстэрствам выкладчыка з'яўляецца прыхаванае азнаямленне з граматыкай. Мэта вывучэння граматыкі — у навыку правільнага прымянення моўных сродкаў.

Мэта — аўтаматызаванае выкарыстанне тыповых значэнняў пэўнай граматычнай катэгорыі шляхам азнаямлення з родамі асобных формаў, аб'яднаных адным граматычным значэннем.

Прыёмы ўвядзення граматыкі — 3 шляхі:

прадметны
дзеяслоўны
сітуацыйны

Прадметны шлях заключаецца ў суаднесенні граматычных катэгорый з рэальнымі прадметамі. Напрыклад, азнаямленне з родам назоўнікаў на прыкладзе працы з канкрэтнымі прадметамі — аловак, кніга, часопіс, ручка. Пераходзячы ад узора што гэта. Гэта аловак на іншы тып сказа. Дзе аловак. — Ён там, тут. Дзе ручка? Яна тут.

Абагульненне на падставе суаднесенасці слоў з займеннікамі ён ці яна ніякі род патрабуе большай трэніроўкі памяці як і назоўнікі ІІ скланення і назоўнікі мужчынскага роду з [я].

Прадметны шлях можна разнастаіць прывядзеннем нагляднасці кіно, слайдаў, дыяфільмаў. Аднак у натуральных зносінах не так часта патрабуецца высьвятленне звестак пра незнаёмыя рэчы, што найбольш уласціва прадметнаму шляху.

Дзеяслоўны шлях скіроўвае ўвагу на дзеянне, якое лёгка прадэманстраваць. Пытанне што я раблю? Прыцягвае ўвагу і акрэслівае дынамічны, дзеяслоўна актыўны метада, заснаваны на паслядоўнасці пытанняў-адказаў і ланцужку дзеянняў. Такі метада дазваляе пазбегнуць

перакладнога шляху выкладання, забяспечваючы безперакладнае разуменне і прагаворванне.

Сітуацыйны шлях. Граматыка ўводзіцца і замацоўваецца ў характэрных для яе функцыянавання жыццёвых сітуацыях.

Сітуацыйна абумоўленыя рэплікі дыялогаю Напрыклад, чаргаванні ў ДМ склоне і адсутнасць у родным. Падысці да кветкі// паўзці па кветцы Няма кветкі// сядзець на кветцы.

Практыкаванні, прызначаныя на замацаванне граматычных ведаў павінны мець спасылкі на функцыю і адпаведнасць задачам зносін.

6. Дамашняе чытанне /далучаецца праца са слоўніка. Неабходны кантроль працы са слоўнікам для пазбягання памылак разумення.

За заняткі (2 год) — 10-15 слоў. Слова ўводзіць у знаёмыя граматычныя канструкцыі

Я вучу (што) я вучуся (дзе), (чаму)

Каб запомніць слова, яго неабходна інтэнсіўна на некалькіх знятках, у розных сітуацыях, у розных відах маўленчай дзейнасці паўтараць, каб паводлле Ёшынскага, не „ўспамінаць забытае, а не даваць забыць засвоенае”.

Важны фактар — выбар правільнага метаду запісу слоў, бо гэта не толькі іх увядзенне, а паралельнае замацаванне. Суправаджаюць граматычнымі характарыстыкамі. Указанне рода пры адсутнасці граматычнага паказчыка (ніякі род, жаночы род без канчатка, мужчынскі з [а,я].

У дзеясловаў указваецца кіраванне, трыванне. На пачатковым этапе паметы даюць паступова.

Іншыя формы запісу

а) тыповыя словазлучэнні вывучаць мовы, гаварыць на мове, (з выкарыстаннем мінімізацыі)

б) сумоўе значэнняў

ісці — гадзіннік, чалавек, час, лекцыя, вясна

в) абагульненне тэматычнай групы /Дні тыдня, поры года.

Слова лягчэй запомніць, чым усвядоміць яго семантычных і структурных сувязях, а менавіта ў такім выглядзе слова захоўвае памяць носьбіта мовы.

Дастаткова цяжка растлумачыць спалучальнасць, метадысты прапануюць 2 спосабы

а) прывесці дастатковую колькасць аднатыпных спалучэнняў слова з рознымі лексічнымі адзінкамі *глядзець (на каго — што)*

даглядаць (каго — што)

б) сфармуляваць агульнае правіла (пра адушаўлёную асобу)

дзіця і пра любыя канкрэтныя прадметы.

“Тэкст як феномен нацыянальнай культуры”

Мова і культура як узаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя сутнасці

Канец XX стагоддзя характарызуецца ў лінгвістыцы значнымі зменамі і новымі напрамкамі ў вывучэнні мовы на самых розных узроўнях. Адным з новых накірункаў сучаснага мовазнаўства сталася лінгвакультуралогія, якая ставіць мэтай антрапацэнтрычны падыход да разумення граматычных катэгорый, звязаны з апісаннем “карціны свету” у кожнай мове. У сферы цікавасці лінгвакультуралогіі знаходзіцца разгляд пытанняў узаемасувязі і ўзаемадзеяння элементаў трыяды “мова – этнас – культура”.

Праблема “мова і культура” з’яўляецца шматаспектнай. Да яе з розных пунктаў гледжання будуць падыходзіць гісторык культуры і лінгвіст, філосаф і псіхолаг, этнограф і літаратуразнаўца. Аднак і лінгвістычны аспект гэтай праблемы прынамсі двухпланавы, таму што мова і культура ўзаемазвязаныя. З гэтага вынікае, што, з аднаго боку, разнастайныя культурныя працэсы ўплываюць на мову, з другога ж – мова ўплывае на культуру. Паспрабуем вызначыць суадносіны паняццяў “мова” і “культура”.

Культура звычайна супрацьпастаўляецца прыродзе. Лац. *cultura* (ад *colere* – апрацоўваць) – тое, што ўзрасло, дзякуючы чалавечай працы, руплівасці, у адрозненне ад дзікарослага. Культура – гэта прадукт сацыяльнай, а не біялагічнай актыўнасці людзей. Мова ж выступае як з’ява і культуры і прыроды. Мова з’яўляецца адным з найважнейшых дасягненняў сацыяльнай гісторыі чалавецтва, складнікам і “зброяй” культуры. Аднак, у самой матэрыі мовы, у некаторых з найбольш істотных характарыстык моўнай структуры адлюстравалася біялагічная прырода чалавека. Тут шмат вызначаецца магчымасцямі фізіялогіі і псіхафізіялогіі маўленчай дзейнасці. Напрыклад, наяўнасць ва ўсіх мовах свету галосных і зычных і перавага гукавых ланцужкоў з чаргаваннямі галосных і зычных дыктуецца не культурай, а прыродай: чалавек не ў стане ні вымаўляць, ні ўспрымаць маўленне з адных толькі галосных ці зычных. Псіхафізіялагічныя магчымасці знакавай дзейнасці чалавека вызначаюць ўзроўневае ўладкаванне мовы, колькасныя параметры асобных узроўняў, напрыклад аб’ём фаналагічнай сістэмы, якая вагаецца ў розных мовах у інтэрвале ад 10 да 100 адзінак; аб’ём слоўніка ў інтэрвале ад 5-10 тысяч да паўмільёна слоў; межы збыткованасці ў мове. Аб’ёмам апэратыўнай памяці чалавека абмяжоўваецца сярэдняя даўжыня сказа, сярэдняя даўжыня і глыбіня ланцужкоў падпарадкавання ў мадэлях разгортвання сказа, сярэдняя даўжыня сінанімічных радоў, памеры лексіка-семантычных груп, граматычных сістэм і падсістэм. Такім чынам, прырода вызначае ў мове найбольш глыбінныя рысы яе структуры і заканамернасці спараджэння і ўспрымання тэксту.

Сучасныя веды дазваляюць убачыць і зафіксаваць надзвычай шчыльныя ўзаемапрапінненні прыроды і культуры, і мова – адна з найбольш бліскучых праяў гэтых узаемадачынненняў. У малекулярнай біялогіі і семіётыцы быў

адзначаны структурны ізамарфізм генетычнага кода і мовы. Яны разглядаюцца як інфармацыйныя сістэмы, прызначаныя для генеравання тэкстаў шляхам камбінаторыкі пэўных зыходных элементаў: у механізмах генетыкі – чатырох хімічных радыкалаў пры разгортванні “хімічнага тэксту” спадчыннасці; у механізмах мовы – набору фанем пры разгортванні маўлення. Р.Якабсон лічыў, што блізкасць мовы і генетычнага кода ўзнікла таму, што ў працэсе філагенезу чалавек несвядома канструяваў мову на ўзор генетычнага кода. Гэты перанос стаўся магчымым таму, што арганізм падсвядома валодае інфармацыяй аб уласнай арганізацыі, у тым ліку і аб уладкаванні генетычнага кода.

Дыскусійным застаецца пытанне аб суадносінах прыроджанага і набытага ў маўленчай дзейнасці чалавека. Вядома, што чалавек мае прыроджаную моўную здольнасць – псіхафізіялагічны механізм, які забяспечвае маўленчы патэнцыял. На думку большасці даследчыкаў, гэта мае на мэце здольнасць чалавечага мозга ў першыя гады антагенезу засвоіць, па-першае, сістэму знакаў канкрэтнай мовы і па-другое, правілы, што дазваляюць выбіраць і камбінаваць патрэбныя знакі – будаваць тэксты. Рэалізацыя моўнай здольнасці адбываецца ў працэсе камунікацыі – кантактавання з носьбітамі мовы. Згодна з больш радыкальнай канцэпцыяй Н.Хомскага (ЗША), прыроджаны кампанент моўнай здольнасці з’яўляецца больш змястоўным, таму засваенне мовы ў антагенезе пачынаецца не “з нуля”. Моўная здольнасць уключае таксама некаторыя прыроджаныя і універсальныя веды, з дапамогай якіх чалавек стварае і разумее сказы і тэксты. Такім чынам, паводле Хомскага, найбольш глыбокія рысы моўнай структуры і семантыкі маюць прыродна-генетычныя падставы.

К.Леві-Строс разглядае суадносіны мовы і культуры ў трох аспектах. Мова як прадукт культуры адлюстроўвае агульную культуру народа і адначасова робіцца адным з элементаў культуры. Мова як з’ява культуры праяўляецца ў тым, што менавіта з дапамогай мовы чалавек мае дачыненне да культуры. Мова – таксама і падстава культуры ў той ступені, у якой апошняя мае будову, падобную да будовы мовы: і тая і другая ствараецца шляхам лагічных адносін – апазіцый і карэляцый.

Шчыльную сувязь мовы і культуры з духам нацыі адзначаў В.Гумбальт, які лічыў, што адметнасць адзінак мовы на ўсіх яе ўзроўнях, а таксама склад гэтых узроўняў і характар іх узаемадзеяння ёсць сведчанне своеасаблівасці ўнутранай формы моўнай сістэмы.

Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі Я.Ф.Карскі вызначаў мову як “орган разумовага, маральнага і палітычнага жыцця народа”.

Культуралагічны фактар фарміруе і арганізуе думку прамоўцы, а таксама моўныя катэгорыі. Гэты фактар займае прывілеяваны стан у моўнай свядомасці асобы, таму што ўяўляе ўнікальную нацыянальна-адметную з’яву. З гэтага вынікае, што кожная граматычная канструкцыя мае адбітак “светабачання”, якое можна разглядаць як на прыкладах адной мовы, так і на матэрыяле некалькіх моў.

У наш час большасць лінгвістаў схіляюцца да думкі аб тым, што нацыянальна-культурны кампанент рэалізуецца на ўсіх узроўнях мовы: фанетычным, лексічным, граматычным.

Гукавы аспект мовы надае кожнай нацыянальнай мове своеасаблівы, непаўторны характар. Каб спасцігнуць менталітэт нацыі, трэба перш за ўсё ўслухацца да яе мовы. Гукі, якія ўтвараюць форму, абалонку мовы, залежаць ад складу нацыянальнай прыроды. Гэта праяўляецца, па-першае, у адрозненнях гукапераймальных слоў. Па-другое, пра нацыянальную прыроду гукавага ладу сведчыць такая з’ява, як гукавая канатацыя.

З артыкуляцыйна-акустычнымі параметрамі гукаў звязана выкарыстанне іх як своеасаблівых сродкаў сэнсавай выразнасці. Паэтычныя тэксты разлічаны на вуснае ўзнаўленне і на слыхавое ўспрыманне, таму паэты асаблівую ўвагу надаюць гукавым магчымасцям мовы. Менавіта паэзія ў большай ступені, чым іншыя жанры, дэманструе, што гукі – не проста матэрыял, прызначаны для будавання слоў, але і вытокі сэнсу, які нясе пэўнае слова.

У кожнай мове ёсць мноства слоў, гукавая форма якіх “нагадвае” сэнс гэтых слоў. Так, у словах *гром*, *грымець*, *град*, *грукаць* гукі перадаюць нешта пагрозлівае, звязанае з грукатам – словы сваімі гукамі “грымяць”, гэтак жа, як шорах лісця “шалясціць”, а свіст “свісціць”. Свядома падбіраючы словы з аднолькавымі ці падобнымі ў артыкуляцыйна-акустычных адносінах гукамі (напрыклад, шыпячымі, выбухнымі, дрыжачым), таксама можна перадаць гучанне навакольнага свету, выклікаць у чытача ці слухача пэўныя гукавыя асацыяцыі, стварыць музычнасць гучання тэкстаў. Паўтарэннем, напрыклад, выбухных зычных гукаў [б], [к], [п], [т] можна перадаць хуткі бег, тупат капытоў або бульканне вады, пры дапамозе шыпячых [ж], [ш] – палёт жука, шыпенне змяі, шорганне касы, паўтарэнне фрыкатыўных [г], [х] можна падкрэсліць важкасць прадметаў і г.д.

I. У бубны дахаў вецер б’е,
Грыміць па ім, звініць, паяе:
І спеў ліецца ўсё мацней, –
Гулянку справіў пан Падвей.
У бубны дахаў вецер б’е.

(М.Багдановіч)

II. Дрыжыць колас, серп аж пеніць,
Сыпле іскры з-пад зубоў
Перавясла рукі шчэміць,
Сноп ісці скакаць гатоў.

(Цётка)

III. Плюскача ўночы дождж ахвочы,
А ты ад слаты астыг.
Падскочаць на ўзбоччы, лапочуць,
лятуць, як пласты, лісты.
А пушча у гушчы ўсё нешта трушчыць –

памры на кары без пары.

– Расплюшчым пад плюшчам цябе, невідущчы, –
памры без пары, -- крычаць ведзьмары.

(М.Сяднёў)

Адрозненні паміж мовамі, якія дыктуюцца адметнасцю культур, лягчэй за ўсё заўважыць у лексіцы, таму што намінацыйныя сродкі мовы найбольш шчыльна звязаны з пазамоўнай рэчаіснасцю. У кожнай мове ёсць словы, якія не маюць аднаслоўных эквівалентаў у іншых мовах. Гэта – безэквівалентная лексіка, словы, прызначаныя для называння спецыфічных з’яў мясцовай культуры. Напрыклад, *абанал, алей, гладыш, гмах, мурог, неруш, повязь, складанчык, чыгунка* і іншыя.

Згодна з канцэпцыяй Я.Верашчагіна і У.Кастамарава, лексічнае паняцце слова – гэта тыя прыкметы, або семантычныя фрагменты, якія складаюць сукупнасць паняцця. Лексічнае паняцце можа быць інтэрнацыянальным, эквівалентным. Але некаторыя словы могуць мець дадатковыя фонавыя значэнні (культуралагічныя), якія патэнцыяльна маюцца ў свядомасці насёбітаў мовы. Прыкладамі фонавай лексікі могуць быць словазлучэнні: *стол заказаў, таварыства аматараў кнігі, дошка гонару, кніга скаргаў* і іншыя.

У кожнай мове ёсць словы, у семантыцы якіх, акрамя рацыянальнай інфармацыі, істотную ролю адыгрывае канататыўны аспект. Гэта “схаваны” кампанент, але ён усведамляецца носёбітамі мовы. Канатацыі спалучаюць звесткі пра свет і звесткі пра стаўленне суб’екта маўлення да прадмета гаворкі. У кожнай мове гэты суб’ектыўны кампанент мае нацыянальна-культурную афарбоўку. Канатацыі могуць быць трох тыпаў: эмацыянальна-экспрэсійныя (*зайчык, дожджык*), функцыянальна-стылявыя (размоўная канататыўная лексіка) і культурныя.

Фразеалогія ў культуралагічным аспекце ўяўляе нацыянальна-спецыфічнае светабачанне і структураванне рэчаіснасці. Фраземы сведчаць пра асаблівасці нацыянальнага характару, спосабы мыслення, маральна-эстэтычныя вартасці, сфарміраваныя пад уплывам прыродна-геаграфічнага, гістарычнага, палітычнага, культурнага і іншых чыннікаў.

Нацыянальна-культурныя асаблівасці на сінтаксічным узроўні адбіваюцца, найперш, на стварэнні пэўных сінтаксічных мадэляў (*Мне падабаецца...// I like...*), а таксама на спецыфіцы сінтаксічных сувязяў паміж кампанентамі.

Адзначаючы спецыфіку сувязі як праяву нацыянальна-культурнага кампанента, падкрэслім наступныя адрозненні ў беларускай і рускай мовах: у беларускай мове – *ажаніцца з кім* (значэнне ўзаемнасці), рускі эквівалент – *жениться на ком* (дзеянне скіравана на аб’ект); у беларускай мове – *дзякаваць каму* (аб’ектнае адрасатнае значэнне), рускі адпаведнік – *благодарить кого* (аб’ектнае значэнне).

Такім чынам, мы бачым, як рэалізуецца нацыянальна-культурны кампанент на ўсіх моўных узроўнях. Гэта дазваляе лінгвістам зрабіць выснову аб тым, што мова – гэта своеасаблівая “карціна свету” народа.

Паняцце *карціны свету* грунтуецца на вывучэнні ўяўленняў чалавека аб рэчаіснасці. Свет – гэта чалавек і асяроддзе ў іх узаемадачынненнях, а карціна свету – вынік перапрацоўкі інфармацыі аб рэчаіснасці і чалавеку ў ёй. Вядомы філосаф Марцін Хайдэгер адзначаў, што пры слове “карціна” мы перш за ўсё думаем пра карціну, якая адлюстроўвае свет, на самай справе “карціна свету – гэта навакольны свет, які мы разумеем і ўспрымаем менавіта як карціну”. Гэта не трывіяльны набор “фотаздымкаў” прадметаў, працэсаў і з’яў. Карціна свету ўключае не толькі аб’екты адлюстравання, але і пазіцыю суб’екта, які іх успрымае – яго асабістае стаўленне да гэтых аб’ектаў. Таму пазіцыя суб’екта з’яўляецца настолькі ж рэальнай і істотнай, як і самі аб’екты.

Праблема нацыянальна-культурнага ў мове – гэта разуменне духоўных вытокаў моўнай свядомасці, нацыянальнай адметнасці, менталітэту.

З аналізу літаратуры вынікае, што *менталітэт* разумеецца як некаторая глыбінная структура свядомасці, якая залежыць ад сацыякультурных, моўных, геаграфічных і іншых чыннікаў. Д.Аўсяніка-Кулікоўскі разглядаў мову як орган нацыянальнай псіхікі, як зброю нацыянальнай свядомасці. Ён адзначаў аўтаматычнасць нацыянальнай мовы і непарыўна знітаванай з ёй нацыянальнай псіхікі і падкрэсліваў, што мова і нацыянальнасць павінны разглядацца як “своеасаблівая форма захавання псіхічнай энергіі народа”.¹

Адметнасці нацыянальных менталітэтаў выражаюцца толькі на ўзроўні моўнай карціны свету, але не на канцэптуальным. Кожная з іх гэта унікальная суб’ектыўная рэпрэзентацыя рэчаіснасці, якая ўключае ў сябе аб’екты як непасрэднай рэчаіснасці, так і апасродкаванай, да якой належаць такія кампаненты культуры, як міфы, паданні, легенды і г.д.

З пункту гледжання філасофіі мовы нацыянальная мова як форма культуры адлюстроўвае:

- а. структуры паняццяў і светапогляду, дзе ў выглядзе спецыфікацыі культуралагічных якасцяў фіксуецца адметны характар светабачання, уласцівы пэўнаму этнасу;
- б. структуры пачуццяў і эмоцый, дзе ў выглядзе спецыфікацыі культуралагічных якасцяў фіксуецца адметны характар светаадчування, уласцівы пэўнаму этнасу;
- в. мастацка-вобразныя структуры, якія маюць і адметную сістэму стварэння і выкарыстання мастацкіх каштоўнасцяў, і сістэму крытычнага стаўлення да іх, і сістэму мастацкіх традыцый, уласцівых пэўнаму этнасу.

Кожная з гэтых структур шчыльна знітавана з нацыянальным менталітэтам. Звернемся да пытанняў сувязі паміж мовай і нацыянальным менталітэтам, мовай і нацыянальным характарам у айчыннай навуковай спадчыне.

¹ Овсяннико-Куликовский Д.Н. Психология национальности. Петербург, 1922. Цыт. па кнізе: Этнопсихологические сюжеты (Из Отечественного наследия). – М.: ИФР АН, 1992. – С.186.

У этнапсіхалагічных даследаваннях беларусаў, паводле звестак А.Цьвікевіча, І.Канчэўскага (Абдзіраловіча), М.Доўнара-Запольскага, У.Ігнатоўскага, падкрэсліваецца, што беларусы з’яўляюцца “адгалінаваннем усходніх славян, якое лепш за ўсё захавалася”, паколькі не зведала мангола-татарскага нашэсця, “спрадвечным, чыстым народам”, які пры ўсіх пераменах захоўвае свой “адвечны духоўны лад”. Беларусы заўсёды знаходзіліся на еўрапейскім скрыжаванні, стагоддзямі цярпелі ўздзеянне і з захаду, і з усходу, доўгі час не мелі канкрэтна акрэсленай дзяржаўнасці, але тым не менш захоўвалі сваю этнічную спецыфіку, хоць паступова і рабіліся *res in se*, нацыяй “тутэйшых”. “Аб своеасаблівым “зніжэнні” паняццяў аб Радзіме да ўзроўню архетыпаў “роднага краю”, “кутка”, “хаткі” сведчыць мноства беларускіх фальклорных твораў, прыказак і прымавак: “Кожнаму свой куток мілы”, “У сваім краю, як у раю”, “Дарагая тая хатка, дзе мяне радзіла матка”, “Дзе маці нарадзіла, там і радзіма”².

Таму адной з вызначальных рыс менталітэту беларусаў лічыцца іх надзвычайная талерантнасць, чуласць у дачыненні да прадстаўнікоў іншых нацый, канфесій, павага да людзей з іншым светаадчуваннем і складам мыслення. Ні ў беларускім фальклоры, ні ў беларускай літаратуры не адлюстравана негатыўнае стаўленне да усходніх і заходніх прыгняцельнікаў. У характары беларуса заўважаецца схільнасць да нетаропкага, паступовага вырашэння жыццёвых праблем, да кампрамісаў, адхіленне сілы. “Мадэль менталітэту беларуса, вядомая большасці палітыкаў і навукоўцаў, звычайна абмяжоўваецца талерантнасцю, памяркоўнасцю, разважлівасцю, рахманасцю” (*Народная воля, 14 сакавіка 1997 года*).

Менавіта гэтыя тыповыя складнікі беларускага менталітэту знаходзяцца ў аснове аднаго з фундаментальных паняццяў еўрапейскай філасофіі і культуры – усведамлення паняцця “Я”. Аўтарытэтных этымалагічных слоўнікі ўзводзяць гэтае паняцце да індаеўрапейскага **(H)eg h-(om)*, што літаральна перакладаецца як ‘*вось-тутэйшы*’. Не варта яшчэ раз падкрэсліваць, што падобная форма самасвядомасці яшчэ і сёння з’яўляецца вельмі актуальнай для шмат каго з “тутэйшых”.

У сувязі з тэмай філасофскай характарыстыкі паняцця “Я” можна прыгадаць азначэнне М.Хайдэгера: “У нашым разуменні экзістэнцыйна закладзены спосаб быцця, *тут-быцця* (*Dasein*), як здольнасці быць. Тут-быццё – не нешта ўяўнае, магчымае, патэнцыяльнае, здольнае быць. Тут-быццё – гэта сутнаснае быццё-магчымасць, спосаб уладкавання сусвету... Гэта магутнасць быць у дачыненні да сябе самога.”³ Ці слушным будзе тэзіс аб “тутэйшасці”, “традыцыйнасці” беларускай нацыі і нацыянальнага менталітэту?

Паводле аднаго з найбуйнейшых тэарэтыкаў “традыцыяналізму” Ю.Эвалы, “... цывілізацыя ці грамадства з’яўляюцца “традыцыйнымі” ў тым выпадку, калі яны кіруюцца прынцыпамі, што пераўзыходзяць выключна ўсе

² Дубянецкі Э. Ментальнасць беларусаў // Беларусазнаўства: Навучальны дапаможнік/ Пад рэд. П.Брыгадзіна. – Мн.: 1997. – С. 92.

³ Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: 1995. – С. 149.

чалавечыя або індывідуальныя складнікі, калі структуры гэтага грамадства маюць нябеснае паходжанне і арыентуюцца вертыкальна. Па той бок усіх гістарычных форм свет Традыцыі характарызуецца саматоеснасцю і трываласцю”⁴. Гэта якраз тое, што старажытныя грэкі называлі ‘няпісаным законам’. Традыцыя – гэта генератыўная мадэль і схема бясконцага станаўлення пэўнага этнагэрытарыяльнага комплексу. Толькі ў гэтым рэчышчы можа ісці гаворка пра этнічныя ідэі. Як слушна з гэтай нагоды зазначыў М.Бярдзяеў: “У нацыю ўваходзяць не толькі чалавечыя пакаленні, але таксама камяні цэркваў, палацаў і сядзібаў, надмагільныя пліты, старыя рукапісы і кнігі, і каб зразумець волю нацыі, трэба пачуць гэтыя камяні, прачытаць спаракхнелыя старонкі. У волі нацыі выказваюцца не толькі жывыя, але і памерлыя, выказваюцца вялікая мінуўшчына і загадкавая яшчэ будучыня”⁵.

Гісторыка-псіхалагічны аналіз карціны беларускай ментальнасці падкрэслівае наступныя працэсы, якія дэфармавалі духоўныя якасці беларусаў: працяглая адсутнасць дзяржаўнасці, паланізацыя і русіфікацыя ў 18-20 стагоддзях, доўгі час класавай барацьбы, канфесійная “разарванасць” беларускага этнасу і інш. (Э.Дубянецкі). “Што ж да беларуса, то здаецца, што няма больш ціхай, негаваркой і пакорлівай народнасці, – адзначаў беларускі філосаф У.Самойла (Суліма). – Стагоддзі панскага прыгнёту стварылі з яго духоўнага раба, і толькі цяпер у маладым пакаленні паволі знікаюць сляды гэтага рабства”.

Пазбаўлены беларусы і рызыкаўнасці, “шчырай” і грубаватай “простасці”, уласцівых рускаму чалавеку. Калі рускі імкнецца да вялікіх прастораў, то беларус – да лакалізацыі і сакралізацыі сваёй малой радзімы. Такая канцэпцыя радзімы, паводле С.Прохаравай, “уяўляецца яшчэ не вялікадзяржаўнай, чалавечай, традыцыйнай, устойлівай”, “сведчыць аб здольнасці нацыі да захавання традыцый, да стварэння ўласнай нацыянальнай культуры”.⁶

З гэтага вынікае, што структура ментальнасці, нацыянальная псіхалогія, дамінанты мыслення складаюцца з дачыненняў да такіх канцэптуальных пытанняў быцця, як сутнасць асобы, сутнасць ісціны і яе крытэрыі, паўсядзённае жыццё і яго каштоўнасці.

Паспрабуем вызначыць найбольш істотныя семантычныя характарыстыкі, якія ўтвараюць сэнсавы універсум беларускай мовы:

1. *абсалютызацыя маральных вымярэнняў чалавечага жыцця*, акцэнт на барацьбе добра і зла (у іншых людзях і ў сабе), схільнасць да катэгарычных маральных высноў;

2. *нерацыянальнасць* – падкрэсленая абмежаванасць лагічнага мыслення, ведаў і разумення, бачанне жыцця як неспасцігальнай і непрадказальнай з’явы;

3. *неагентывнасць* – адчуванне таго, што людзям непадуладнае іх асабістае жыццё, што іх здольнасць кантраляваць жыццёвыя падзеі

⁴ Evala J. Tradition nations in tradition Europe. – Paris: 1989. – P. 202.

⁵ Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: 1992. – С. 76.

⁶ Прохорова С.М. Культурный фон ключевых слов // Язык и культура. Вторая международная конференция. Доклады. – Киев, 1993. С. 92-95.

абмежаваная; схільнасць беларуса да пакорлівасці і чакання “лепшых часоў”; недастатковая вылучанасць індывіда як самастойнага агента, як асобы, якая імкнецца да дасягнення сваёй мэты, як кантралёра падзей.

Высновы:

1. Мова – сістэма гукаў і знакаў, якая з’яўляецца сродкам камунікацыі, мыслення, выражэння эмацыянальнага свету і разнастайных духоўных запатрабаванняў чалавека.

2. Мова з’яўляецца “рамкавым” элементам культуры, яе прадуктам і канцэнтратам, інструментам і сродкам.

3. Культура – сукупнасць духоўных каштоўнасцяў, выпрацаваных этнасам (шырэй: чалавецтвам) на працягу стагоддзяў, а таксама засвоеных іншанацыянальных каштоўнасцяў.

4. Прырода мовы ўключае ў сябе прыродны, сацыяльны і духоўны пачаткі. Нацыянальная свядомасць – вызначальны паказчык кампанентаў культуры.

5. Рэальна мова з’яўляецца спосабам аб’ектывацыі і выражэння чалавечай духоўнасці. Яна адлюстроўвае тым самым і духоўную адметнасць этнасу.

6. Карціна свету – адлюстраванне (працэс і вынік) узаемасувязі і ўзаемазалежнасці структур, аб’ектыўнай рэальнасці ў іх іерархіі і вартаснай значнасці для суб’екта.

7. За шмат стагоддзяў сфарміраваўся непаўторны, унікальны менталітэт, які ў агульных рысах захаваўся амаль нязменным за ўвесь перыяд гістарычнага развіцця беларускага этнасу, які знаходзіць адлюстраванне ў моўных структурах як формах мыслення беларускай моўнай асобы.

Нацыянальна-культурны кампанент у моўнай семантыцы

У культуры кожнага народа ёсць агульначалавечае і этнанацыянальнае. Семантыка кожнай мовы адлюстроўвае як агульны, універсальны культурны кампанент, так і адметныя рысы культуры пэўнага народа. Універсальны семантычны кампанент дыктуецца адзінствам светабачання носьбітамі розных культур. Гэтае прынцыповае адзінства чалавечай псіхікі праяўляецца на розных узроўнях семантычнай арганізацыі моў – ад шырокіх і ўстойлівых тэндэнцый да спарадычных, адзінкавых з’яў. Так, у любых культурах носьбіты мовы маюць патрэбу ў адасабленні суб’екта дзеяння і яго аб’екта, прадмета і прыкметы, пэўных часавых і прасторавых адносін. Міжкультурная блізкасць працэсаў моўных зносін выражаецца ў тым, што ўсе мовы здольныя адрозніваць прамоўцу, слухача і пасіўнага камуніканта; усе мовы адасабляюць пытанне і адказ; паўсюль у працэс камунікацыі прамоўцамі ўводзяцца мадальныя або эмацыянальныя ацэнкі прадмета гаворкі або маўлення.

Супольнасць чалавечай псіхалогіі адбіваецца на асіметрыі становячых і адмоўных ацэнак. У самых розных мовах словы са значэннем ‘добра’ нярэдка выкарыстоўваюцца ў значэнні ‘нядрэнна’ (параўн.: “*Як ты сябе адчуваеш?*” – “*Добра*”), а словы, якія на шкале “добра – дрэнна” займаюць прамежкавае, здавалася б, нейтральнае становішча “залатой сярэдзіны”, маюць тэндэнцыю схіляцца да значэння “дрэнна” (параўн.: *сярэдня здольнасці, і туды і сюды, ні*

лой ні масла, ні ладу ні складу, чалавек нядрэжны, але адміністраатар ніякі). Слова са значэннем 'вялікі, шмат' лёгка разгортваюць ацэначнае значэнне 'добры', а са значэннем 'малы, мала' – 'дрэжны'.

Міжкультурная супольнасць чалавечага светабачання прадвызначыла антрапаморфную універсальнасць карціны свету. У гэтым свеце сонца "ўзыходзіць" і "заходзіць" (а не Зямля паварочваецца вакол сваёй восі). Тут сэнсы 'гарачы', 'халодны', 'цёплы' сфарміраваліся пад уплывам чалавечага ўспрыняцця лета і зімы, вогнішча і ручая, жывога і нежывога ў прыродзе. Тут хуткім можа быць розум і воўк; горкім – палын і папрок; рэльеф бачыцца як чалавек: рукаво і калена ракі, хрыбет і падэшва гары, прычым сама гара можа называцца *Лысай*, а горнае возера – *Марскім Вокам*. У адрозненне ад фізікі, якая ў метрах акрэсліць і гару і дарогу, чалавек скажа *высокая гара*, але *доўгая дарога*, колераабзначэнні могуць характарызаваць гук і нават тыя ўласцівасці, якія не ўспрымаюцца пачуццямі (*светлая вопратка*, *светлае гучанне*, *светлы настрой*). У самых розных культурах чалавек дае найменні новым прадметам і з'явам з дапамогай раней створаных найменняў – метанімічна, метафарычна звужае або пашырае іх семантыку.

Усе гэтыя бясконцыя праявы міжкультурнай еднасці сусветных моў – падставы ўзаемаразумення іх носьбітаў.

Адрозненні паміж мовамі, абумоўленыя адрозненнем культур, лепш за ўсё бачацца на ўзроўні лексікі і фразеалогіі, таму што намінацыйныя сродкі мовы шчыльней за іншыя звязваюцца з пазамоўнай рэчаіснасцю. У кожнай мове і дыялекце ёсць словы, да якіх нельга знайсці ў іншых мовах аднаслоўныя эквіваленты. Гэта так званая *безэквівалентная лексіка*. Безэквівалентную лексіку ўтвараюць пераважна намінацыі спецыфічных з'яў мясцовай культуры. У выпадку запазычвання ў чужую мову безэквівалентныя словы называюць *экзатызмамі*. Экзатызмы і этнаграфізмы не столькі раскрываюць або тлумачаць чужую культуру, колькі сімвалізуюць яе. Так, словы *біль*, *эскайр*, *спікер*, *шылінг* асацыіруюцца з Англіяй; *кішлак*, *арык*, *дэхканін*, *бархан* – гэта знакі ўсходняй, паўднёваазіяцкай культуры; *сакура*, *ікебана*, *сакэ* – знакі традыцыйнай японскай культуры; *бекеша*, *гуляш*, *гусар*, *чардаш* – знакі венгерскай культуры і г.д. Беларуская безэквівалентная лексіка складае каля 7-8 працэнтаў ад агульнай колькасці беларускіх слоў актыўнага ўжытку. Вось некалькі беларускіх слоў, якія з'яўляюцца безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні:⁷

ГЛАДЫШ, -а, м. Глиняный кувшин без ручки. *Але калі надвячоркам у першы раз пайшлі восем дойніц у пуні, дзе стаялі каровы, за імі адразу ж пайшлі, спяшаючыся з гладышамі і даёнкамі, жанчыны.* Галавач. *Я малака гладыш са смакам выпіў і сеў на прызбе пад старою ліпай...* Панчанка. *Вадзім адно цяпер згледзеў на тым месцы, дзе яна сядзела, невялікі гліняны гладыш з абабітымі краямі, поўны чарніц.* Рыбак.

⁷ Цыт. па кнізе: Шкраба І.Р. Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). – Мн.: 1994.

ЛЯВОНІХА, -і, ж. Белорусский народный танец; музыка к этому танцу. *Толькі адзін Антось Байбак не хацеў злучацца з грамадою і не пераставаў араць пясок, крычучы, каб на яго пазіралі, бо ён паказваў, як даўней скакалі лявоніху. Колас. Перш выбіраў я вуліцы, дзе гуляла-жыло маё сонейка, дзе пыл “Лявоніхі” курыцца пад перазвоны гармоніка. Танк. Пятрок іграў доўга, пасля песняў узяўся за танцы і перайграў ім і казачка, і лявоніху, і страданне. Быкаў.*

ПАРАЗУМЕЦЦА, зак. Прийти к согласию, единодушному мнению. *Я спадзяваўся, што з ім самім мы хутчэй паразумеємся. Лобан. ..Гаспадар хацеў праводзіць госця, але той адмовіўся, сказаў пра гэта прабачліва і ціха, і гаспадар зразумеў, што, можа, так і трэба, што пасядзелі і памаўчалі яны добра, а ў чым паразумеліся, здагадаецца кожны сам. Стральцоў. Канечне, рана-позна братам трэба дзяліцца, заводзіць сваю гаспадарку, але ці паразумеюцца яны мірна без яго? Далідовіч.*

“Безэквівалентныя словы – арыгінальная, цікавая і недаследаваная з’ява беларускай мовы, у іх закладзены значныя камунікатыўныя і выяўленчыя магчымасці. Варта спрыяць таму, каб абсяг іх ужывання не звужаўся і беларуская мова не мела прыкрых страт”⁸, – адзначае І.Р.Шкраба.

Храналагічныя экзатызмы называюцца *гістарызмамі*. Да гістарызмаў таксама складана падабраць адпаведнік у іншай мове, але яны слухна лічацца ключом да разумення культурнай мінуўшчыны. Менавіта з гэтай прычыны лексікалагічныя даследаванні робяцца асноўнай “зброяй” у вывучэнні дапісьмовай духоўнай культуры.

Нацыянальна-культурная адметнасць беларускай лексікі праяўляецца не толькі ў наяўнасці спецыфічных слоў, але і ў адсутнасці слоў для значэнняў, выражаных у іншых мовах. Такія “белыя плямы на семантычнай карце мовы” называюць *лакунамі* (ад лац. *lacuna* – выгін; прагал, пропуск у тэксце)⁹. Як і безэквівалентныя словы, лакуны можна заўважыць толькі пры супастаўленні моў.

У адных выпадках пэўныя лакуны вынікаюць з адрозненняў адпаведных культур. Напрыклад, у англійскай мове, акрамя слова *lawyer* ‘юрыст, адвакат’, маецца яшчэ некалькі назваў спецыфікі адвакацкай дзейнасці: *attorney* ‘даверчая асоба’, *barrister* ‘адвакат, які мае права выступаць у вышэйшых судах’, *solicitor* ‘адвакат-кансультант, які рыхтуе справы для барыстэра; мае права выступаць у судах ніжэйшага ўзроўню’, *counsel* ‘юрысконсульт’, *counsellor* ‘дарадца’, *advocate* ‘адвакат вышэйшага рангу’. У беларускай мове гэтым намінацыям адпавядае адно слова – *адвакат*. У іншых выпадках лакуна тлумачыцца не адсутнасцю ў адной з моў адпаведнага дэнатата, а тым, што для мовы з’яўляецца “неістотным” адрозніваць факты, якія адмяжоўвае іншая мова. Напрыклад, двум беларускім словам *дзяўчынка* і *дзяўчына* адпавядае адно англійскае *girl*; наадварот, двум англійскім *bank* ‘бераг ракі’ і *shore* ‘бераг мора’ адпавядае адно беларускае *бераг*.

⁸ Шкраба І.Р. Пра безэквівалентную лексіку // Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). – Мн.: 1994. – С. 9.

⁹ Степанов Ю.С. Французская стилистика. – М.: 1965. – С. 120.

У розных мовах нават адны і тыя ж з’явы маюць некаторую адметнасць. Напрыклад, гарадскі аўтобус выклікае розныя ўяўленні і асацыяцыі: у адной краіне – гэта талон, кампостэр, кантралёр, білет на праезд; у другой – кандуктар, каса-аўтамат; у трэцяй – дарагія (танныя) месцы, ільготны білет, дзіцячы білет і г.д. Семантычныя адрозненні, абумоўленыя адрозненнямі ў рэаліях, называюцца *лексічным фонам слова*. Лексічны фон – памежная з’ява паміж мовай і культурай. Разыходжанні ў лексічным фоне слоў адбываюцца на разнастайных тэматычных і сінтаксічных сувязях слоў і могуць выклікаць цяжкасці пры навучанні мове. Яны ахопліваюць большую частку слоўнікавага складу моў. Звычайна супадаюць тэрміны, а поўнае супадзенне неспецыяльных слоў -- з’ява вельмі рэдкая. Аднак, зразумела, што чым больш блізкія культура і побыт нацый, тым менш адрозненняў існуе ў іх лексічным фоне. І наадварот, культурнае адасабленне спрыяе лексічнай дывергенцыі.

Адрозненні ў культурах могуць прывесці да таго, што ў розных мовах словы з тоеснай прадметнай суаднесенасцю (дэнататыўнай семантыкай) могуць адрознівацца эмацыянальна-ацэначнымі адценнямі (канататыўнай семантыкай).

Венгерскі лінгвіст Ф.Пап адзначаў адрозненні ў асацыяцыях, звязаных з вобразам багны ў розных мовах. Калі ў венгерскім успрыняцці багна выклікае ўяўленні аб тленні, то ў фінскай мове багна – нешта “даволі добрае”. Вядомы фінскі навуковец параўноўваў у лекцыі фінскую мову з багнай, “у якой, нібыта старыя дрэвы, стагоддзямі захоўваюцца старажытныя словы. Такім чынам, для яго багна – “добрая, спрадвечная”, з ёй можна параўноўваць родную мову, яна не столькі сімвал тлення, колькі месца захавання”¹⁰. У беларускай мове *багна* – вобраз тывогі, здрады, застою, марных намаганняў, крызісу.

Сонца па-беларуску – гэта зусім не тое, што *куёш* па-узбекску, і абсалютна не тое, што *афтоб* па-таджыкску. У якія стасункі ўступае з ім чалавек – сяброўскія ці варожыя, – так і выражае іх мова. Узбек, які жыве большую частку года пад знішчальнымі промнямі сонца, ніколі не назаве яго памяншальна-ласкавым *сонейка*, таксама, як і ў беларуса няма адчування таго, што сонца можа быць не толькі пладаносным, але і варожым. Затое да месяца, які нясе прахалоду і спакой, у паўднёваазіяцкіх народаў зусім іншае стаўленне – усё прыгожае і доўгачаканае яны параўноўваюць з месяцам.

С.С.Аверынцаў адзначаў, што ў кожнай мове ўсе лепшыя яе словы нельга адэкватна перакласці. Хутчэй за ўсё, такіх “лепшых” слоў – большасць, таму што кожнае слова ўносіць ў сённяшняе яго выкарыстанне “памятку дзён” учарашніх: новыя сэнсы, новыя кантэксты, новую гісторыю.

Унутраная форма слова – гэта той літаральны сэнс, які складаецца са значэнняў морфаў, што ўтвараюць слова, “найбольш блізкае этымалагічнае значэнне слова”¹¹. Сучасная лінгвістыка разумее ўнутраную форму слова як спосаб уяўлення значэння ў слове. У розных мовах адно і тое ж значэнне, як правіла, рэпрэзентуецца па-рознаму. Напрыклад, беларускае слова *запалка*

¹⁰ Фонетика. Фонология. Грамматика: К семидесятилетию А.А.Реформатского. – М.: 1971. – С. 368-369.

¹¹ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: 1976. – С. 175.

звязваецца з дзеясловам *запальваць*; рускі адпаведнік *спичка* матывуецца словам *стица* ('драўляны або металічны стрыжань'; такім чынам, паводле ўнутранай формы *спичка* знаходзіцца бліжэй да *лучины*, чым да *зажигалки*); нямецкае слова *Streichholz* 'запалка' матывуецца *streichen* 'соўваць, коўзацца па чым-небудзь' і *Holz* 'дрэва, драўніна'; англійскае *match* 'запалка' мае нематываванае значэнне – для сучаснай моўнай свядомасці гэтае слова пазбаўленае ўнутранай формы (як і кожнае невытворнае слова ў любой мове; гістарычна ж *match* узыходзіць да лацінскага *tuxus* 'кнот').

А.А.Пацябня бачыў ва ўнутранай форме слова *вобраз* слова, таму для яго “кожнае слова з жывым уяўленнем – эмбрыянальная форма паэзіі”¹². На думку А.А.Пацябні, слова ствараецца мастацкай творчасцю чалавека – таксама, як і прыказкі, прымаўкі, песні. Таму ўнутраную форму слова ён супастаўляў з такімі з’явамі, як прамое (літаральнае) значэнне ў метафары, алегорыі або прыказцы, як кампазіцыя або сюжэт у мастацкім творы. І сапраўды, унутраная форма слова для гісторыкаў народнага светаўспрымання з’яўляецца выключна цікавай. Дзякуючы менавіта этымалогіі, якая дапамагае ўбачыць першасную матываванасць слоў, мовазнаўства называюць “рыдлёўкай гісторыі”.

Міжмоўныя адрозненні ва ўнутранай форме лексічных эквівалентаў з’яўляюцца больш звыклымі, чым падабенствы, таму тлумачэння патрабуюць толькі апошнія. Падабенства ўнутранай формы – гэта або вынік калькавання (напрыклад, лацінскае *impressio*, нямецкае *Eindruck*, беларускае *ўяўленне*, славенскае *utis*), або вынік тыпалагічнай “роднаснасці” працэсаў намінацыі (напрыклад, адзін з прыметнікаў у розных мовах са значэннем ‘добры, чулы, шчыры’ ўтварыўся ад слова са значэннем ‘сэрца’: беларускае *сардэчны*, англійскае *hearty, cordial*, венгерскае *szives, szivbeli*, нямецкае *herzlich*, французскае *cordial*).

Семантычнае развіццё слоўніка, працэсы апрошчання і перараскладання марфемнай структуры слоў спрыяюць таму, што ўнутраная форма слоў можа супярэчыць лексічнаму значэнню слова. *Бялізна* не абавязкова можа быць *белай*, вучоныя даказалі падзельнасць *атамаў*, *антыбіётых* не знішчае жыццё. Але ж “найбольш блізкае этымалагічнае значэнне” ўнутранай формы жыве ў семантыцы вытворных слоў. Гэта нібыта гістарычная памяць мовы, якой валодае яе носьбіт, адценне былога бачання пэўнага прадмета, якое дазваляе зусім інакш глянуць на яго сёння. Унутраная форма судакранаецца з яго лексічным значэннем, стварае своеасаблівую стэрэаскапічнасць слоўнага светабачання. Асацыяцыі і сэнсавыя адценні, якія ўтварае ўнутраная форма слова, валодаюць большым нацыянальна-культурным патэнцыялам, чым дэнататыўны кампанент лексічных значэнняў.

Вывучэнне фразеалагічных і фразеалагізаваных адзінак у розных мовах свету ў лустэрку спецыфікі нацыянальных менталітэтаў – адна з найбольш актуальных праблем лінгвакультуралогіі.

¹² Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: 1976. – С. 429.

“Прыродны прэдыкатыўны статус ацэнкі” (А.Падучава), які адлюстроўвае дынамічны характар свядомасці чалавечага мыслення, асэнсавання свайго месца ў Сусвеце, мае на мэце наяўнасць шырокага дыяпазону магчымасцяў тэматычных рубрыкацый, сярод якіх ацэнка чалавека, яго фізічных, духоўных і маральных якасцяў, а таксама ўчынкаў і г.д. займае цэнтральнае месца ў рэчышчы агульнай тэндэнцыі “антрапацэнтрызму”.

З пункту гледжання вертыкальнага кантэксту культуры і нелінейнасці моўнай свядомасці (лінгвакультуралогія разумее мову як “энергію чалавечай культуры”), спецыфіка нацыянальнага менталітэту можа найлепшым чынам выражацца пры звароце да “простай”, ненавуковай, агульнанароднай мовы, у якой акумулююцца веды, культура, побыт, спецыфіка маўленчых паводзін, нацыянальна замацаваныя семантычныя канатацыі, цэлы спектр асацыятыўна-вобразных уяўленняў асобных фрагментаў рэчаіснасці, якія з’яўляюцца складнікамі моўнай карціны свету народа. “Мова пэўнага народа – гэта яго гістарычная памяць, увасобленая ў словы” (Л.Скварцоў). У сувязі з гэтым фразеалагізмы як парэмійныя аб’екты робяцца надзвычай цікавымі з прычыны сваёй “народнасці”, “гістарычнасці”, рэканструктыўнага патэнцыялу.

Аналіз фразеалагізмаў, якія ўваходзяць у семантычную групу “формы стаўлення да людзей” і з’яўляюцца сродкам ацэнкі чалавека, паказвае, што пры наяўнасці фразеалагізмаў, поўнасю ідэнтычных на лексічным і граматычным узроўнях і тоесных паводле вобразнай дамінанты (якая часцей за ўсё складае ядро вобразнага рада) у беларускай і рускай мовах, існуе значная колькасць фразеалагізмаў, якія не супадаюць або супадаюць толькі часткова ў граматычным афармленні, у вобразнай аснове і г.д. (нацыянальная перыферыя вобразных радоў).

Нацыянальная і сацыякультурная адметнасць моўных адзінак выражаецца на лексічным, граматычным і семантычным узроўнях. Беларуская мова з’яўляецца ў гэтым плане надзвычай багатай, гнуткай і вобразнай. На паверхневым узроўні гэта часта прымае выгляд замены асобных або ўсіх кампанентаў фразеалагізмаў або ўключэння дадатковых структурных кампанентаў. Напрыклад: *трызненне сівай кабылы (бред сивой кобылы), зух супроць мух (молодец среди овец), смалой у вочы лезці (лезть в глаза), што напісана пяром, не выйме і сякера (что написано пером, того не вырубишь топором)*. Можна назіраць замена прадметна-вобразных мадэляў дзейнікова-дзеяслоўнымі мадэлямі. Напрыклад: *жаба на языку спячэцца, язык па-за вушамі ходзіць (язык без костей), хоць воўк траву еш (ни горячо ни холодно)*.

На семантычным узроўні адзначаецца наяўнасць спецыфічных нацыянальна-вобразных стэрэатыпаў: *цукар мядовіч (приторно вежливый человек), у свіныя галасы (вставать с петухами)*. Такія формы найбольш выразна дэманструюць непаўторны нацыянальны каларыт беларускіх фразеалагізмаў. У беларускіх фразеалагічных адзінках адны жывёлы могуць замяняць другіх, звыклых для носьбітаў рускай мовы. Напрыклад, кот можа

замяняць каня – у выразе *кот не валяўся*, свіння – карову – як *свінні сядло*, гусь – барана – у выразе *глядзець як гусь на бліскавіцу*, гусь з парасём ката з сабакам – *жыць як гусь з парасём*, жаба свінню – як *жаба гразі набрацца*, а таксама вераб'я – *жабе па калена*, жук і жаба сабаку – у выразе *і жук і жаба*. Калі ў рускай мове “Макар” *телят не гонял*, то ў беларускай “ён” *kozy пасе*. Цікавымі з’яўляюцца фразеалагізмы, дзе адзіная вобразная сітуацыя падаецца з розных бакоў: *браць на язык, падхопліваць на языкі і пападаць на язык*.

Прывядзем яшчэ некалькі беларускіх прыказак, прымавак і фразем, якія сведчаць аб непаўторнасці беларускай мовы, яе багацці на выслоўі, і маюць бясспрэчную лінгвакультуралагічную каштоўнасць.¹³

Заднім умом крепок – Па часе розум мае = У пусты след гаворыць = Розум прыходзе па шкодзе = Мудры лях па шкодзе

Как две капли воды – Як з вока выпаў (вырваны) = Голас у голас волас у волас = Парушынкi (бубкі) падабраў = Нават крышкі пабраў = І крышкі бацькавы (матчыны) сцягнуў (пабраў) = І мэрачкі (кропелькі, крышачкі) пабраў = Кроплі зняў = Рыхтык (бацька, маці)

Кашу маслом не испортишь – Патравы любяць прыправы = Салам (маслам) кашы не змарнуеш (не сапсуеш) = Калі ёсць сала, то і грыб патрава

На один покров – На адзін капыл = Абодва (усе) роўныя = Адно васемнаццаць, а другое без двух дваццаць = На адзін лад

Нет худа без добра – Ліха без дабра не бывае = Няма нічога ліхога, каб на добрае не выйшла = Няма такога зла, каб з яго камусь не выйшла дабра = Ліха перамелецца – дабро будзе = Будзе добра, як ліха пераміне

Не учи учёного – Не вучы акуня (качання) плаваць = Не вучы кульгаць: і так ногі баляць = Не вучы араатага араць, касца касіць, а сейбіта сеяць = Не вучы старога ката смятанку злізваць (з печы саскокваць) = Краўца не вучы, без цябе скрое = Не сягоння (я) стаў каля лаўкі хадзіць

При солнце тепло, при матери добро – Птушка рада яснае, а дзіця – мамцы = Дзіця да маці, як краска да сонца = Нідзе няма лепш, як у сваёй маці = Няма лепшай хаткі, як у роднай маткі = Ніхто так не спагадае, як родная маці = Ніхто столькі жалю не мае, як родная мама = Матчыны рукі заўсёды мяккія

Ума палата – Моцная галава = Мазгі густыя = Не ўсе ўкупімся (змесцімся) ў той розум = Розуму багата

Язык до Киева доведёт – Язык Вільні (Кіева) дапытае = Хто пытае, той не блукае (той не блудзіць) = Невядомая дарога на канцы языка = Пытаючыся, дапытаешся

Язык хорошо подвешен – Язык гладка ходзіць = Гаворыць як макам сыпле = Меле як гарох сыпле = Язык як у адваката.

Мова як сістэма, здольная генераваць маўленне, існуе для таго, каб перадаваць значэнні. Значэнне слова – не толькі лінгвістычная (семасіялагічная), але і агульнанавуковая праблема. Значэнне абавязкова прысутнічае ў любой сістэме, здольнай засвойваць і перапрацоўваць для

¹³ Цыт па кнізе: Санько З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. – Мн.: 1991.

ўласных патрэб інфармацыю аб рэчаіснасці. Значэнне непасрэдна спалучаецца з адлюстраваннем і свядомасцю.

Таму, акрамя мовазнаўства, яно з'яўляецца прадметам вывучэння іншых сацыягуманітарных навук, у першую чаргу філасофіі і семіётыкі, а таксама логікі, псіхалогіі, сацыялогіі, антрапалогіі, этнаграфіі і кампаратыўнай культуралогіі. Зразумела, што ў кожнай з гэтых навук даследуюцца пэўныя аспекты агульнай праблемы значэння. Філасофію значэнне цікавіць перш за ўсё ў звязку з распрацоўкай тэорыі пазнання (гносеалогіі), логіку – у звязку з аналізам і фармалізацыяй мовы разважанняў, псіхалогію – з мэтай даследавання інфармацыйных працэсаў у чалавечай псіхіцы, яе развіцця і ўзаемадзейненняў індывідуальнай і калектыўнай свядомасці людзей. Сацыялогія сутыкаецца са значэннем як з чыннікам ўзаемадзеяння сацыяльных груп, антрапалогія мае з ім справу пры разглядзе працэсаў вылучэння чалавека з жывога свету, развіцця чалавечага грамадства, этнаграфія і кампаратыўная культуралогія – пры апісанні, параўнанні і вытлумачэнні супольнага і адметнага ў культурах розных нацый.

Словы, выказванні і цэлыя тэксты “малююць” карціны свету – паведамляюць аб рэчах, людзях, іх прыкметах, дазваляюць даведацца аб іх сувязях і ўзаемадзейненнях. У гэтым плане падаюцца цікавымі значэнні мнагазначных слоў.

Зместавыя сувязі узуальных значэнняў мнагазначнага слова ўтвараюць схему яго семантычнай структуры. Вызначыўшы гэтыя сувязі, мы можам уявіць узуальную семантычную структуру слова графічна (у выглядзе графаў). Напрыклад:

“*месца*”

1. прастора, якую можна заняць (*месца для забудовы*)
2. прасторавае становішча (*заняць месца ў зале*)
3. памяшканне, ёмістасць (*месца заняткаў*)
4. становішча ў пэўнай іерархіі, сістэме, структуры (*займаць першае месца на Алімпійскіх гульнях*)
5. службовая пасада (*уладкавацца на месца*)
6. урывак, эпізод з твора (*цікавае месца ў рамане*)
7. навакольнае асяроддзе (*месцы там вельмі прыгожыя*)
8. асобны прадмет (*багаж з дзвюх месцаў*)
9. месца падзей, дзеяння (*месца здарэння*)

		9		6		
4	2		1		3	2
	5		7		8	

Зразумела, што такія схемы, якія адлюстроўваюць толькі непасрэдныя і апасродкаваныя сувязі значэнняў паводле зместу, уяўляюць даволі спрошчаную мадэль семантычнай структуры беларускага слова. Аднак нават спрошчаныя мадэлі падаюць, у параўнанні са слоўніковым артыкулам, больш нагляднае і дакладнае ўяўленне аб уладкаванні семантыкі слова: якім чынам

звязваюцца значэнні, наколькі аддаленыя яны адно ад другога, як адбываецца пераход ад адных значэнняў да другіх, якія са значэнняў можна лічыць нейтральнымі, а якія перыферычнымі. Яны дазваляюць лічыць, наколькі кампактнай з'яўляецца семантычная структура слова. Графы дэманструюць, наколькі супольнасць слова як формы дапаўняецца ўнутранай зместавай агульнасцю яго значэнняў. Такія мадэлі будуць карыснымі для пабудовы тыпалогіі семантычных структур і апісання лексіка-семантычнай сістэмы беларускай мовы, для пабудовы супастаўляльнай тыпалогіі семантычных структур і кампаратыўнага аналізу лексіка-семантычных сістэм у розных мовах у аспекце нацыянальных менталітэтаў.

Значэнні мнагазначнага слова адрозніваюцца не толькі зместам і пазіцыяй у семантычнай структуры, але і статусам. Разгледзім асноўныя прыкметы, якія вызначаюць моўна-культурны статус значэння як элементу агульнай сістэмы намінацыйных сродкаў мовы.

1. Спосаб намінацыі: прамое // пераноснае значэнне. Трэба памятаць, што не толькі слова ў пераносным значэнні выражае паняцце не прама, а праз суаднясенне з першасным значэннем, не толькі семантыка другаснай намінацыі робіцца расплывістай і залежнай ад кантэксту, але і намінацыйныя магчымасці слова ў пераносным значэнні звычайна з'яўляюцца абмежаванымі, і ў гэтым сэнсе статус пераносных значэнняў абмежаваны ў параўнанні з прамымі значэннямі слоў.

2. Рэфэрэнцыйная самадастатковасць: дастатковыя // недастатковыя значэнні. Некаторыя значэнні з'яўляюцца рэфэрэнцыйна недастатковымі і вымагаюць кантэкстуальнай падтрымкі, каб адэкватна выразіць пэўнае паняцце. Напрыклад: галава 1) частка цела; 2) пярэдня частка (галава калоны); нос 1) частка твару; 2) пярэдня частка (нос карабля); выведнік 1) агент; 2) той, хто адкрывае новае (выведнік нетраў). Значэнні, пазначаныя лічбай “2”, патрабуюць удакладнення, тлумачэння.

Вербальныя ўдакладняльнікі значэння неабавязковыя пасля першага згадвання, але ў гэтым выпадку мы маем справу з эліпісам словазлучэння. Яны ўвогуле не патрэбныя, калі гэтую ролю адыгрывае маўленчая сітуацыя ў логіцы кантэксту – апоншыя не спрыяе актуалізацыі больш “зарэтушаваных” значэнняў.

Ступень намінацыйнай (рэфэрэнцыйнай) самадастатковасці з'яўляецца істотным паказчыкам моўнага статуса значэння ў семантычнай структуры слова і сістэме намінацыйных сродкаў мовы. Яна дазваляе размежаваць першасную і другасную намінацыі, прамыя і пераносныя значэнні.

3. Частотнасць: больш частотныя // менш частотныя значэнні. Супрацьпастаўленне значэнняў паводле частотнасці не патрабуе асаблівых тлумачэнняў: частая актуалізацыя, рэкурэнтнасць значэння ў маўленні ўзмацняе сувязь дэсінгнатора з дэсінгнатам.

4. Матываванаць значэння марфалагічнай структурай дэсінгнатора: структурна матываваныя // нематываваныя значэнні. З двух значэнняў слова, дэсінгнатар якога мае структуру, звязаную з дастаткова акрэсленым

канцэптуальным полем, перавага ў статусе аддаецца таму, змест якога ўваходзіць у гэтае поле (іншымі словамі, дапасуецца да марфалагічнай структуры і ўнутранай формы слова).

5. **Паўната словаўтваральных радоў (парадыгм)**: значэнні з больш поўнымі // менш поўнымі словаўтваральнымі радамі. З двух значэнняў адно можа мець больш разгорнуты словаўтваральны рад, у той час як рад другога значэння можа быць менш поўным.

6. **Паўната формаўтваральных парадыгм**: значэнні з поўнай // няпоўнай парадыгмай. Некаторыя значэнні выкарыстоўваюць усю парадыгму формазмянення, у другіх парадыгма з’яўляецца няпоўнай. Больш важкі статус першых значэнняў.

7. **Аб’ём сінтаксічных функцый**: значэнні без абмежавання // з абмежаваннямі сінтаксічных функцый. Некаторым значэнням “дазваляюцца” не ўсе сінтаксічныя функцыі з іх поўнага пераліку, уласцівага пэўнаму класу. У гэтым сэнсе такія значэнні будуць не зусім сінтаксічна свабоднымі, і таму іх статус абмежаваны.

8. **Кола сінтаксічных валентнасцяў**: значэнні з больш шырокім // абмежаваным колам валентнасцяў. Значэнні слова могуць адрознівацца тым, што формулы сінтаксічных валентнасцяў аднаго з іх складаюць толькі частку набору валентнасцяў другога. Больш важкім будзе статус апошняга.

9. **Набор варыянтаў слова**: значэнні з варыянтамі // без варыянтаў. Адно значэнне можа мець меншы набор варыянтаў выражэння, чым другое. Гэтае адрозненне сустракаецца даволі рэдка, але пры ўмове падабенства іншых чыннікаў больш важкім будзе статус значэння, якое мае варыянты. Напрыклад, у рускай мове *ёлка* 1) *вид хвойного дерева* (асноўны варыянт – *ель*); 2) *новогодний праздник с ёлкой*; у беларускай мове рускаму *ёлка* адпавядаюць 2 значэнні: *хваёвае дрэва – елка; навагодняя – ёлка*.

10. **Выкарыстанне ў семіятычных функцыях рэпрэзентацыі і характарыстыкі дэнатата**: значэнні, якія маюць абедзве функцыі // значэнні, якія маюць толькі функцыі рэпрэзентацыі. Пераносныя значэнні не столькі рэпрэзентуюць дэнатат, колькі характарызуюць яго, таму яны “аддаюць перавагу” сінтаксічным функцыям прэдыкатыва, адасобленага прыдатка, азначэння і параўнання.

Незвычайная з пункту гледжання носбіта іншай мовы спалучальнасць значэнняў мнагазначнага слова, спалучальнасць слоў на ўзроўні словазлучэння або сказа ўяўляе спосаб фарміравання моўнай карціны свету. Вывучэнне моў як у тэарэтычным, так і ў прыкладным аспектах, дазваляе вызначыць не толькі лінгвістычную спецыфіку нацыянальнай мовы, але і спецыфічнае для пэўнай нацыі бачанне рэчаіснасці – яго нацыянальна-культурны фон. В.Гумбольдт адзначаў, што “ў мове мы заўсёды знаходзім сувязь спрадвечна народнага характару з тым, што мова прымае ад характару нацыі”¹⁴. Мова захоўвае культурную памяць народа, выражае і захоўвае веды аб рэчаіснасці і месцы чалавека ў ёй. На думку Л.М.Чумак,

¹⁴ Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: 1985. – С. 318.

культурны кампанент значэння найбольш выразна праяўляецца на сінтаксічным ярусе мовы, а “узаемадзеянне сінтаксісу і культуры выражаецца ў наступных аспектах:

1) адметнасць адлюстравання культурнай інфармацыі на сінтаксічным узроўні заключаецца ў перадачы спецыфікі ўзаемасувязяў і субардынацый паміж прадметамі і з’явамі рэчаіснасці;

2) культурны кампанент значэння можа рэалізоўвацца ў семантыцы і структуры сінтаксічнай адзінкі – фарміраваць унікальны нацыянальна-культурны пласт сінтаксічных канструкцый і мадэляў;

3) культурны кампанент значэння можа рэалізоўвацца ў семантыцы выказвання – адлюстроўваць спосабы маўленчай маніфестацыі мовы, дэтэрмінаваныя сацыякультурнымі чыннікамі¹⁵.

Прасочым рэалізацыю нацыянальна-культурнага кампаненту на узроўні сінтаксісу на прыкладах, якія адлюстроўваюць спецыфіку катэгарызацыі аб’екта ў беларускай мове¹⁶:

У рускай мове		У беларускай мове	
1. простить	1. кого	1. дараваць	1. каму
2. благодарить	2. кого	2. дзякаваць	2. каму
3. извинять	3. кого	3. прабачыць	3. каму
4. допечь	4. кого	4. дапачы	4. каму
5. упрекать	5. кого	5. дакараць	5. каму
6. беспокоить	6. кого	6. рупець	6. каму
7. ухаживать	7. за кем	7. заляцацца	7. да каго
8. навестить	8. кого	8. наведацца	8. да каго
9. издеваться	9. над кем	9. здэкавацца	9. з каго
10. смеяться	10. над кем	10. смяяцца	10. з каго
11. шутить	11. над кем	11. жартаваць	11. з каго
12. насмехаться	12. над кем	12. кпіць	12. з каго
13. подтрунивать	13. над кем	13. пакепліваць	13. з каго
14. любоваться	14. кем	14. любавалася	14. з каго
15. избавить	15. от кого	15. пазбыцца	15. каго
16. отказаться	16. от кого	16. зрачыся	16. каго
17. отречься	17. от кого	17. выракацца	17. каго
18. пережить	18. что	18. пазнацца	18. з чым
19. жениться	19. на ком	19. ажаніцца	19. з кім
20. подразнить	20. кого	20. пацвельвацца	20. з каго
21. удивляться	21. чему	21. дзівіцца	21. з каго
22. извиняться	22. перед кем	22. перапрашаць	22. каго
23. забыть	23. кого	23. забыцца	23. на каго
24. ждать	24. кого	24. чакаць	24. на каго

¹⁵ Чумак Л.Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. – Мн.: 1997. – С. 72.

¹⁶ Паводле: Чумак Л.Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. – Мн.: 1997. – С. 105-107.

25.смотреть	25.за кем	25.даглядаць	25.каго
26.овладеть	26.кем	26.апанаваць	26.каго
27.помыкать	27.кем	27.папікаць	27.каго

	Семантычная функцыя аб'екта	
	у рускай мове	у беларускай мове
1–8	уласна аб'ектная	адрасатная
9–13	уласна аб'ектная, аб'ект падпарадкавання	уласна аб'ектная, аб'ект уздзеяння
14	аб'ект каўзацыі	аб'ект каўзацыі
15–17	аблятыўная	аблятыўная
18–19	уласна аб'ектная	сацыятыўная
20	уласна аб'ектная	уласна аб'ектная
21	адрасатная	уласна аб'ектная
22	уласна аб'ектная	уласна аб'ектная
23	дэлібератыўная	дэлібератыўная
24–27	уласна аб'ектная	уласна аб'ектная

П.У.Сцяцко трапна падкрэслівае, што “душа мовы – сінтаксіс; якраз тут выяўляецца адметнасць спосабаў і сродкаў перадачы думкі, волевыяўлення і пачуцця моўнікамі рознага этнасу. Глыбока авалодаць чужою моваю няможна без спасціжэння яе сінтаксічнага ладу; пры павярхоўным засваенні найбольш хібаў якраз у сінтаксісе – пабудове фразы”¹⁷. Даследчык зазначае, што, напрыклад, руская канструкцыя *прыназоўнік “по” + словаформа давальнага склону ў беларускай мове мае шмат іншаструктурных адпаведнікаў*¹⁸:

Беларускія адпаведнікі	Рускія канструкцыі з <i>по</i> + <i>Д.скл.</i>
жанчынам пад сакрэтам	женщинам по секрету
выбраць на свой густ	выбрать по своему вкусу
падабраць на свой рост	подобрать по своему росту
вялікі памерам	большой по размеру
з нагоды свята (юбілею)	по случаю праздника (юбилея)
ісці лесам	идти по лесу
ісці ўздоўж самага берага	идти по самому берегу
дым ідзе з ветрам	дым идёт по ветру
у кірунку да ракі	по направлению к реке
на ўсіх кірунках	по всем направлениям
у адпаведнасці з законам	по закону
паводле паведамлення радыё	по сообщению радио
на маю думку	по моему мнению
на мой заклік	по моему зову
у выхадныя дні	по выходным дням

¹⁷ Сцяцко П. Проблемы нормы, культуры мовы. – Гродна: 1998. – С. 103.

¹⁸ Цыт. па кнізе: Сцяцко П. Проблемы нормы, культуры мовы. – Гродна: 1998. – С. 108.

у святы	по праздникам
раніцамі	по утрам
увесну	по весне
страляць у бандыта	стрелять по бандиту
створаны на ўзор	создан по образцу
жыць у суседстве (па-суседску)	жить по соседству
праз цябе	из-за тебя

І мова, і культура маюць на мэце дынаміку і працэсуальнасць. Пад уплывам экстралінгвістычных чыннікаў у розныя гістарычныя перыяды адбываецца актывізацыя тых ао іншых моўных адзінак у маўленні для больш дакладнага выражэння “культурнага твару эпохі”. Сінтаксіс, як мы ўжо адзначалі, з’яўляецца асновай маўлення, і таму церпіць не меншы пазамоўны ўплыў, чым лексіка-семантычная сістэма і словаўтварэнне. Для адэкватнага ўспрымання сэнсу сінтаксічных адзінак варта звяртацца да *фонавых ведаў* – нацыянальна-культурных і сацыяльна-палітычных асаблівасцяў паўсядзённых рэалій носьбітаў пэўнай мовы.

“Фонавыя веды, якія фарміруюць сэнсавы ўзровень свядомасці, – зазначае А.Крукаў, – сапраўды існуюць у нямоўнай форме, не ў форме семантычных фрагментаў слоў і цэлых слоў, а ў форме шматлікіх лагічных імплікацый і прэсупазіцый¹⁹” – ведаў, неабходных для таго, каб пэўнае выказванне не ўспрымалася як семантычна анамальнае ў дадзеным кантэксце. Моўнымі сігналамі фонавай інфармацыі на сінтаксічным узроўні з’яўляюцца наступныя моўныя сродкі:

- 1) спецыфічная сінтаксічная сувязь дзеяслова-прэдыката, здольная адлюстроўваць яго нацыянальна-культурны фон: рус. *ухаживать за кем*, бел. *заляцацца да каго*;
- 2) спецыфічная структурна-семантычная мадэль сказа, здольная адлюстроўваць нацыянальны тып мыслення: рус. *От хлеба-соли не отказываются*. бел. *Не сеюць, не жнуць, а хлеб смачны ядуць*.
- 3) незвычайныя з пункту гледжання іншамоўнай карціны свету словазлучэнні – сродкі кампрэсіі тэксту, які змяшчае вядомую носьбітам мовы фонавую інфармацыю: рус. *ягодный уполномоченный, геологический парень, шашлычный папа, краснокнижные животные*, бел. *сінаптычная праграма, солевае пытанне, талоннае жыццё, мужчынскі медаль* і г.д.

Менавіта сацыякультурная, незвычайная з пункту гледжання носьбіта іншай мовы спалучальнасць слоў з’яўляецца спосабам фарміравання моўнай карціны свету. Наяўнасць у моўнай карціне свету носьбіта мовы лакун, абумоўленых неадэкватнасцю яе канцэптуальнай карціне свету, спрыяе замацаванню розных тыпаў інавацый, або аналітычных форм, або пранікненню запазычанняў з іншых моў. Усе гэтыя працэсы мы назіраем сёння і ў беларускай, і ў рускай мовах.

¹⁹ Крюков А.Н. Фоновые знания и языковая коммуникация // Этнопсихоллингвистика. – М.: 1988. – С. 26.

Рэалізацыя сацыякультурнай спалучальнасці слоў адбываецца ў наступных групам словазлучэнняў:

- 1) У словазлучэннях фразеалагізаванага тыпу. Напрыклад: *текущий год, текущая неделя і бягучы год, бягучы тыдзень*. Калі для рускага час *цячэ*, то для беларуса *бяжыць*. Аналагічна: *войти в расположение – убіцца ў ласку, под горячую руку – на гарачы зуб, получить добро – атрымаць дазвол, собаку съест – зубы з'есці і г.д.*
- 2) У словазлучэннях, дзе спецыфічным з'яўляецца характар сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі. Напрыклад: *жениться на ком – ажаніцца з кім, смеяться над кем – смяцца з каго і г.д.*
- 3) У словазлучэннях, дзе адным з кампанентаў з'яўляецца безэквівалентнае слова. Напрыклад: *есть щи – есці вараную капусту, гатаваць дранікі – готовить оладьи из тёртого картофеля.*
- 4) У словазлучэннях, дзе рэалізуецца, згодна з кагнітыўнай тэорыяй, фонавая няпоўнаэквівалентнасць слоў нацыянальнай мовы. Сінтаксічная спалучальнасць усіх слоў вызначаецца іх лексічным фонам.

Такім чынам, сацыякультурная спалучальнасць у словазлучэннях 1, 2 і 3 груп дыктуецца семантыкай і структурай нацыянальнай мовы, спалучальнасць у словазлучэннях групы 4 рэалізуецца толькі ў маўленні. Нацыянальна-культурны кампанент значэння праяўляецца ў тым, што спалучальнасць такога тыпу мае або безэквівалентны лексічны, або безэквівалентны сінтаксічны характар.

Высновы:

1. Беларуская лексіка шчыльна спалучаецца з нацыянальнай культурай: уся фразеалогія з'яўляецца ідыяматычнай; з прычыны фонавых адрозненняў рысы ідыяматыкі мае пераважная большасць слоў; 7-8 працэнтаў беларускіх слоў не маюць перакладных эквівалентаў у іншых мовах.
2. Беларуская мова валодае значным запасам адметных фразеалагічных адзінак, у аснову якіх пакладзеныя ўласныя, нацыянальныя, вобразныя асацыяцыі (дэнататыўныя прататыпы). Гэтыя этнакультурныя кампаненты складаюць беларускае этнічнае поле, стэрэатыпы якога ўваходзяць у нацыянальную культуру.
3. Маўленне не толькі нясе інфармацыю аб пэўных фрагментах рэчаіснасці, але перш за ўсё разгортваецца як камунікатыўны працэс – працэс зносін прамоўцы (адрасанта) і слухача (адрасата): прамоўца не толькі рэпрэзентуе ўласную карціну свету, але і прымае карціну свету слухача. Адрасант імкнецца ўладкаваць уласнае маўленне з улікам інфармацыі, якая ўжо з'яўляецца вядомай адрасату, а таксама выкласці інфармацыю, якая будзе для адрасата новай. Камунікацыя – гэта працэс *перадачы значэнняў*, а карціны свету носьбітаў мовы – гэта *лінгвакультурныя семантычныя палі*, у якіх істотныя ролі адыгрываюць моўныя статусы слоў і значэнняў.

4. Сінтаксіс з’яўляецца семантычным узроўнем мовы, а ўсе значэнні – суб’ектыўнымі, антрапацэнтрычнымі і этнацэнтрычнымі. Праблема адлюстравання фонавых ведаў у мове як невербальнага кампаненту моўных зносін заключаецца ў выяўленні экспліцытнага і імпліцытнага спосабаў іх рэалізацыі.
5. Нацыянальна-культурная семантыка сінтаксічных адзінак можа ўваходзіць у сістэму мовы, але часцей за ўсё ўзнікае ў маўленчым акце. Менавіта тэкст моўнай асобы з’яўляецца паказчыкам складаных адносін, якія складаюцца ў карціне свету моўнай асобы.

Нацыянальна-культурная традыцыя ў тэкстаўтварэнні

Традыцыйным для мовазнаўства з’яўляецца вызначэнне тэксту як “паслядоўнасці вербальных знакаў, аб’яднаных сэнсавай сувяззю”²⁰, або як “лінгвістычнага універсума, што змяшчае ўсе элементы доследнага поля”²¹. Асноўныя паказчыкі тэксту – цэльнасць і звязнасць.

Цэльнасць тэксту мае на мэце выяўленне функцыянальнага напаўнення яго кампанентаў, якое забяспечваецца тэкставым дынамізмам, паслядоўным развіццём яго ідэі. Пры гэтым паняцце ідэі (тэкставай устаноўкі) з’яўляецца больш вузкім, чым паняцце зместу.

Змест тэксту шматаспектны. Да яго маюць дачыненне сэнсавыя ўстаноўкі, рэалізаваныя рознымі лексічнымі і граматычнымі сродкамі (напрыклад, сінтаксічнай функцыяй слоў), асаблівыя інтанацыйныя сродкі вуснага тэксту (націск, размеркаванне паўз, выдзяленне асобных адзінак), графічныя сродкі пісьмовага тэксту, якія ў пэўнай ступені кампенсуюць недахоп інтанацыйных магчымасцей (шрыфты, кеглі, разрадка, абзацы, пунктуацыя), тэктанічныя сродкі (узаемаразмеркаванне суадносных у пэўнай паслядоўнасці адзінак, змены звыкллага парадку слоў у залежнасці ад тэкставай устаноўкі). Інакш кажучы, калі “ідэя” тэксту – гэта тое, “пра што” ідзе гаворка ў тэксце, то “змест” – гэта адначасова і “што” і “як”.

Цікавасць лінгвістаў да вывучэння тэксту тлумачыцца імкненнем разглядаць мову як глабальную з’яву, як дзейсны сродак камунікацыі. У актыве даследчыка маецца даволі шмат метадалагічных парадыгм. Адна з іх нарадзілася разам з *інфармацыйнай тэорыяй*, якая разумее тэкст як інфармацыйны след, а саму інфармацыю – як ліквідацыю невядомага. Тэорыя ўводзіць у навуковы ўжытак катэгорыю “якасць інфармацыі”, у межах якой разглядаюцца такія характарыстыкі, як шчыльнасць, глыбіня, шырыня, ступень каштоўнасці, збыткоўнасць, разнастайнасць і інш.

Культуралагічная парадыгма звяртае ўвагу на суб’ектную сітуацыю зносін, паколькі ў працэсе стварэння тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі прымае ўдзел і глядач / чытач. З гэтага вынікае, па-першае, магчымасць “уласнага прачытання” тэкстаў адрасатамі (тэксты з’яўляюцца або адкрытымі – могуць па-свойму разумецца аўдыторыяй, або закрытымі – маюць толькі

²⁰ Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: 1991. – С. 507.

²¹ Карпов В.А. Язык как система. – Мн.: 1992. – С. 37.

адно прачытанне), па-другое, прызнанне ўплыву на змест пэўнага тэксту ўсяго масіву тэкстаў, якія функцыянуюць у грамадстве (з’ява інтэртэкстуальнасці). Аднак асноўная ўвага культуралагаў скіроўваецца не на суб’екты камунікацыі, а на сам тэкст у яго статыцы. Тут дамінуюць структурныя падыходы, калі аналіз зместу мае на мэце выяўленне шматпланавасці тэксту, яго прагматычнага патэнцыялу (з’ява тэкставай полісеміі), аднак назіраецца таксама і ўплыў літаратурна-крытычнай парадыгмы, увага да функцыянавання тэкстаў з пазіцый іх формы (жанрава-наратыўны аналіз). Культуралагічная ўстаноўка рэалізуецца з дапамогай лінгвістычных катэгорый, у прыватнасці, знаходзіць прымяненне катэгорыя мадальнасці (даследаванне тэкстаў з пазіцый рэальнасці / ірэальнасці). Такім чынам, гэты накірунак набліжаецца да інтэрдысцыплінарнай даследчыцкай парадыгмы.

Семіётыка-структурная парадыгма даследуе шырокі культурны і лінгвістычны кантэкст суаднясенняў, пры гэтым тэксты разглядаюцца як працэсы пазнання сэнсаў знакаў (шляхам “узаемаадлюстравання” культуры і знакавай сістэмы). Вялікі ўплыў на гуманітарныя навукі семіятычнай мадэлі Ч.Пірса ў выглядзе трохвугольніка прывёў да дамінавання той парадыгмы, якая мае тры планы зместу – дэнататыўны, канататыўны і міфалагічны (ідэалагічны), у той час як чатырохпазіцыйная семіятычная мадэль Г.Клаўса не атрымала шырокага прызнання.

Перфарматыўная парадыгма не мае прамога дачынення да лінгвістыкі дзейнасці. Яна атаясамляе знакавую дзейнасць з практычнай, а тэкст (як знак рэчаіснасці) даследуецца з пазіцый яго грамадскіх “паводзін” – ступені адпаведнасці агульнапрынятым нормам і адлюстравання аб’ектыўнага стану рэчаў.

Такім чынам, план зместу тэксту разглядаецца сучаснымі даследчыкамі як з пазіцый яго *статыкі* (рэпрэзентатыўная, феноменалагічная характарыстыка зместу) і *дынамікі* (катэгарыяльная характарыстыка зместу), так і з пазіцый *дзейнасці* (універсальная, функцыянальная характарыстыка зместу, якая ўключае і рэпрэзентатыўную, і катэгарыяльную). Варта спыніцца на тых працах і метадалагічных навацыях, якія дапамаглі сучасным даследчыкам распрацаваць тэарэтычную мадэль аналізу тэкстаў.

Школа **лінгвістычнага і сацыялінгвістычнага аналізу** прыцягнула ўвагу даследчыка да фармальных параметраў “тэкстуры тэксту” (Г.Строман, І.Мадх, П.Бел). Аднак для аналізу публіцыстычных тэкстаў такі падыход бачыцца недастатковым, паколькі ў яго межах цяжка прасачыць сувязь паміж моўнай формай і культурным кантэкстам.

Другі накірунак даследавання звязаны з імёнамі сацыёлагаў і этнаметадолагаў Дж.Херытаджа, Д.Грэйтбэча, І.Хачбі, Дж.Лі. Гэта так званы **“канверсацыйны аналіз”** – аналіз маўленчых практык рэспандэнтаў. Асаблівую цікавасць выклікаюць тут працы па даследаванні інстытуцыйных тыпаў тэкстаў. Такі падыход можна супаставіць з лінгвістычным і сацыялінгвістычным аналізам, але яго даследчыцкае поле значна шырэй з прычыны ўліку арганізацыйных характарыстык тэксту, скіраваных на

падтрыманне маўленчага ўзаемадзеяння – “інтэракцыі” (кантроль за тэмамі). Але пры гэтым адбываюцца пэўныя страты: калі акцэнтуюцца якасць камунікацыі, з поля зроку выпадае спецыфіка рэпрэзентацыі рэчаіснасці (карціна свету), губляюцца цікавасць да асацыятыўна-лінгвістычнага плану моўнай формы, пакідаюцца за межамі даследавання культурны кантэкст.

Семіятычны аналіз публіцыстычных тэкстаў прадстаўлены працамі Дж.Фіске, Дж.Хатлі, Дж.Таксмэна – даследчыкаў, якія звязваюць характарыстыкі тэксту з ідэалогіяй, стаўлення да ўлады і культурных каштоўнасцяў. Аднак аўтары не разглядаюць структуру тэксту.

Сацыяльная семіётыка распрацавана групай англійскіх вучоных у 1970-х гадах (Р.Фаўлер, Р.Ходж, Дж.Крэс, Дж.Холідэй). Тэорыя засноўваецца на “сістэмнай” лінгвістычнай тэорыі Дж.Холідэя і разглядае тэкст як поліфункцыянальную з’яву: ён адлюстроўвае свет і здзяйсняе міжасабовае і сацыяльнае ўзаемадзеянне паміж камунікантамі. Тэкст разглядаецца як сукупнасць лексічных і граматычных элементаў у розных варыянтах і камбінацыях, суадносіцца як з лінгвістычнымі, так і з экстралінгвістычнымі працэсамі. Недахопы такога падыходу бачацца нам у адсутнасці ўвагі да адрасанта тэксту, жорсткай зададзенасці элементаў, з якіх робіцца выбар, перабольшанай увазе да карціны свету ў тэкстах, абмежаванні лінгвістычнага аналізу межамі сказа і недастатковай прапрацаванасці інтэртэкстуальнага аналізу.

Сацыяльна-кагнітыўная мадэль Т. ван Дэйка зрабіла пераход ад аналізу тэксту да аналізу дыскурса, прааналізавала “структуры ведаў”, працэсы іх стварэння і ўспрымання, прапанавала тэматычную схему тэксту, якая разглядае яго мікра- і макраструктуры (сістэму адносін паміж выказваннямі), звяртала ўвагу на стыль і рытарычныя вартасці тэксту. Гэтая тэорыя ўяўляецца даволі поўнай, але і аднабаковай, паколькі публіцыстычны тэкст толькі кансервуе сацыякультурныя структуры – не ўлічваецца творчы патэнцыял тэксту.

Культурна-генератыўны аналіз распрацаваны групай вучоных Бірмінгемскага цэнтра культуралогіі (М.Мантгомеры, А.Толсан), а таксама Ван Лейвенам, Е.Гофманам, П.Манчыні, Дж.Хабермасам, П.Скэнелам і А.Гідэнсам, якія разглядалі жанравыя асаблівасці тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі і надавалі першаступеннае значэнне культурнаму аспекту іх стварэння. Змены ў жанрах звязваліся з больш шырокімі сацыякультурнымі працэсамі. Адначасова даследаваліся інтэрактыўныя і рэпрэзентатыўныя паказчыкі тэксту.

Інтэртэкстуальны аналіз паказвае, якім чынам у працэсе стварэння і выкарыстання тэкстаў вылучаюцца і камбінуюцца з пэўнага рэпертуару дыскурсы. З яго дапамогай можна знайсці ў тэксце паказчыкі маўленчай дзейнасці (практыкі) – вызначыць ролю сацыяльных і культурных уплываў. Аднак інтэртэкстуальны аналіз наўрад ці здольны акрэсліць адэкватную методыку даследавання тэкстаў. Гэта хутчэй канцэптуальнае рэчышча, якое трэба напоўніць разнастайнымі прыёмамі. Інтэртэкстуальны аналіз –

майстэрства тлумачэння тэксту, якое залежыць ад вопыту і таленту даследчыка.

Інтэртэкстуальны аналіз мае ў сваёй тлумачальнай парадыгме такія паняцці, як “дыскурс”, “тып дыскурса”, “жанр”.

Існуе прынамсі тры разумення паняцця “жанр”. У.Лабаў і Дж.Валецкі разумеюць жанр як тып дзейнасці або схематычную структуру, характэрную для пэўных відаў тэкстаў (напрыклад, загаловкі, спадарожная інфармацыя, канцоўкі). Такі падыход дазваляе структураваць практычна любую падзею, адлюстраваную ў сродках масавай інфармацыі, але нічога не сведчыць пра вартасці элементаў тэксту. Т. ван Лейвен бачыць ў якасці аноўнай характарыстыкі тэксту яго шматпланавасць, гетэрагеннасць. Згодна з такім падыходам, тэкст нібыта падзяляецца на пэўныя планы або фрагменты, якія самі па сабе можна разглядаць як асобныя жанры (апавяданне, апісанне, разважанне). Гэта дае магчымасць прасачыць жанравую дынаміку ўнутры тэксту, аднак з поля зроку выпадае інтэртэкстуальнасць. М.Бахцін дэманстраваў паліфанічны падыход да тэксту. Пры гэтым тэкст разглядаўся як форма дыялогу, унутраных спрэчак, супастаўлення розных ідэй і меркаванняў.

Многія лінгвісты выкарыстоўвалі тэрмін “жанр” у тых выпадках, калі мы карыстаемся паняццем “тып дыскурса”. Мы разумеем жанр як спосаб выкарыстання мовы, які адпавядае тыпу сацыякультурнай дзейнасці камунікантаў, а дыскурс як даволі стабільную і стандартызаваную канфігурацыю рэальных жанраў. Варта адрозніваць два аспекты дыскурса:

- 1) дыскурс як сацыяльнае дзеянне / узаемадзеянне, звязанае з жанравымі характарыстыкамі;
- 2) дыскурс як форма ведаў і сацыякультурнай канструкцыі.

Сучасная навука зразумела, што тэксты не могуць разглядацца за межамі аналізу дыскурсіўных і сацыякультурных практык. Асноўныя элементы аналізу такіх тэкстаў уяўляюцца нам у форме пытанняў, на якія трэба адказаць даследчыку. Сутнасць іх у наступным:

- 1) Якім чынам арганізаваны тэкст, чаму менавіта такім чынам, ці існуюць іншыя варыянты яго структурнага афармлення? У сувязі з гэтым неабходна ўлічваць інтэртэкстуальную і рэпрэзентатыўную характарыстыкі тэксту, прадметную арыентацыю яго зместу (тэкст і вобраз) і суб’ектную арыентаванасць (тэкст і стаўленне да тэксту):
 - а) інтэртэкстуальнасць вымагае разгляду жанраў і дыскурсаў, увасобленых у тэксце і зафіксаваных у выглядзе простага і ўскоснай мовы, схеме тэксту, наратыўным аналізе, звязках, фраземах і інш.;
 - б) рэпрэзентацыі выяўляюцца ў наяўнасці / адсутнасці моўных элементаў, іх акцэнтацыі. Варта звярнуць увагу на адносіны паміж выказваннямі (катэгарызацыя і выбар слова, метафары, галоўныя і даданыя сказы, фактар кагерэнтнасці і інш.).
- 2) Якім чынам тэкст сведчыць аб сістэме дыскурса? Ці адлюстроўвае ён стабільныя або няўстойлівыя адносіны, моцныя або зменныя межы паміж дыскурснымі практыкамі? Ці існуе выбар у працэсе

тэкстаўтварэння? Як можна акрэсліць перспектывы развіцця інфармацыі тэксту?

3) Часткай якіх сацыякультурных працэсаў з'яўляецца тэкст (яго канатацыі і наступствы)?

Такім чынам, аналіз сэнсавай і фактычнай інфармацыі тэксту з'яўляецца ўзнаўленнем карцін свету розных сацыякультурных груп. Гэта даследаванне і апісанне тыпавых тэкстаў – элітарнага, масавага, прафесійнага, палітычнага, рэкламнага і інш.

Шматзначнасць тэксту спараджаецца тым, што тэкст з'яўляецца і падзеяй (дакладней, адлюстраванай падзеяй, элементам *карціны свету*), і знакам (элементам *моўнай карціны свету*). Але шматзначнасць тэксту нібыта падвойваецца дзякуючы таму, што ён змяшчае ў сабе і сацыяльныя характарыстыкі (з'яўляецца элементам *інтэрсуб'ектнай карціны свету* – карціны сацыяльнага ўзаемадзеяння) і характарыстыкі віртуальныя (элемент *інтэртэкстуальнай карціны свету* – значэнне і значнасць тэксту выяўляюцца ў кантэксце іншых тэкстаў, якія функцыянуюць у грамадстве). У гэтым плане будзе цікава разгледзець пераклад арыгінальнага тэксту на іншую мову, каб вызначыць, у якой ступені на перакладным тэксце адбіваецца этнакультурная спецыфіка мовы-асновы.

Пераклад – вельмі спецыфічны варыянт маўленчага акту не толькі з прычыны адзінства зместу тэксту на зыходнай мове і на мове перакладу пры адрозненні моўнага выражэння, але і таму, што ён уключае ў сябе сінтэз двух тыпаў маўленчай дзейнасці, якая адбываецца на дзвюх мовах, у адным маўленчым акце. Пры перакладзе атрыманне інфармацыі адбываецца на адной мове, а далейшая яе перадача – на другой, прычым атрыманая інфармацыя павінна перадавацца больш-менш адэкватна. Галоўны клопат перакладчыка – узнаўленне атрыманай на адной мове інфармацыі сродкамі другой мовы.

Спецыфіка перакладу як маўленчай дзейнасці ў тым, што ён патрабуе аперацый, якія падаюцца міжмоўнымі. Зразумела, аднак, што гэтыя аперацыі па сутнасці з'яўляюцца апасродкаванымі зместам інфармацыі, які і будзе прычынай аб'яднання двух маўленчых актаў на дзвюх мовах у адзін: атрыманне на адной, а перадача на другой мове. Кожны акт узнаўлення маўлення – гэта спалучэнне актаў атрымання і перадачы маўленчай інфармацыі ў адзін акт. Але калі гэтаму спалучэнню пры ўзнаўленні маўлення спрыяе памяць (не толькі зместавая, але і механічная), якая затрымлівае на больш-менш працяглы адрэзак часу вобраз атрыманага паведамлення ў свядомасці адрасанта, то ў выпадку перакладу акт атрымання і перадачы злучаецца не толькі памяццю, але і актыўнай, творчай перапрацоўкай інфармацыі.

У залежнасці ад таго, на якім узроўні адбываецца перапрацоўка – на ўзроўні цэлага паведамлення, на ўзроўні яго фрагментаў (фразы, сінтагмы, асобных слоў), адрозніваюць некалькі відаў перакладу. Паўнаwartасны пераклад заўсёды ўлічвае цэлае паведамленне, але можа і рэалізоўвацца па частках, у напрамку ад часткі да цэлага і ад цэлага да часткі. Літаральны

пераклад – найбольш прымітыўны, але і ён прымае пад увагу змест цэлага паведамлення. Пераклад можа базавацца толькі на зместавых, усвядомленых фрагментах паведамленняў, таму робіцца немагчымым, напрыклад, пафанемны або паскладовы пераклад, зрэшты не выключаны пераклад па марфемах (марфемы маюць значэнне); вынікам такога перакладу робяцца калькі.

Складанасць перакладу для перакладчыка ў неабходнасці на пэўны час спецыялізаваць сваю дзейнасць па атрымання на адной мове, а на пэўны час – для перадачы – на другой. Пры гэтым перакладчык імкнецца мабілізаваць усе сродкі мовы, на якой адбываецца перадача паведамлення, каб пераклад адпавядаў арыгінальнаму тэксту і па сэнсу, і стылістычна.

Тэорыя перакладу, якая ў наш час пераадольвае лінгвістычную абмежаванасць і ўсё часцей звяртаецца да культуралагічных чыннікаў, імкнецца знаходзіць апошнім псіхалагічнае вытлумачэнне. “Менавіта рэканструкцыя прапазіцыйных культуралагічных суадносін і складае сутнасць перакладу – дзейнасці, якая арыентуецца на тое, каб забяспечыць пазнавальнасць семіятных аб’ектаў пры ўсіх магчымых іх мадыфікацыях...”²² – адзначае Ю.А.Сарокін. Іншымі словамі, дакладнасць перадачы асаблівасцяў чужой мовы ў рэшце рэшт фарміруе карціну свету арыгіналу.

Паспрабуем праілюстраваць гэтыя разважанні на прыкладзе: параўнаем пераклад на рускую мову з аповесці В.Быкава “Сотнікаў”, які зрабіў сам аўтар. Гэты твор – адна з найбольш характэрных, класічных аповесцяў В.Быкава, прысвечаная падзеям Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Беларусі. У ёй востра ставіцца і вырашаецца праблема ўсёй творчасці пісьменніка – праблема матываванасці чалавечых учынкаў у надзвычай цяжкіх, крытычных, экстрэмальных жыццёвых сітуацыях. Змест аповесці дае чытачу красамоўнае сведчанне зменаў ва ўнутранай арыентацыі героя: ад ідэалогіі, пэўнай сістэмы карпаратыўнага (і самадастатковага ў гэтай карпаратыўнасці) мыслення да канцэптуальнага светабачання, спасціжэння агульнай залежнасці з’яў рэчаіснасці.

Псіхалагізм распаўядання мае на мэце зварот да ўнутранага свету герояў, да выкарыстання моўных сродкаў, здольных найбольш поўна і выразна перадаць нацыянальны каларыт псіхалогіі паводзін. З пункту гледжання культуралогіі паўната і адэкватнасць перакладу аўтарскай задуме не выклікае сумненняў, хоць найбольшыя разыходжанні пры перакладзе дае менавіта аўтапераклад. Паводле В.П.Рагойшы, аўтапераклад – гэта пераклад іншанацыянальным аўтарам сваіх твораў на рускую мову. Цікава прасачыць: ці захоўваецца ў аўтаперакладзе нацыянальная адметнасць мастацкага вобраза або перад намі ўжо новы мастацкі твор, новы тэкст?

Прысніўся яму [Сотнікаву] недарэчны блытаны сон.	Приснился ему странный, путанный сон.
---	--

²² Сарокін Ю.А. Перевод как специфический вид речевой деятельности // Перевод как процесс и результат: Язык, культура, психология. – Калинин: 1989. – С. 28.

Трохі нават дзіўна было, што менавіта такі мог прывярэдзіцца ў апошнюю ноч.	Было даже удивительно, что именно такой сон мог присниться в его последнюю ночь.
Некалі ўсё ўзгадваў, які з яго сноў прадкажа яму пагібель, і думаў, што гэта павінен быць дужа незвычайны, поўны асаблівага сэнсу сон – такі, што адразу стане зразумела: далей сёння яму не пражыць.	—
Цяпер жа прыснілася нешта з дзяцінства, і сярод усяго дробязнага і незапамінальнага – нейкая недарэчная сцэна з бацькавым маўзерам.	Он увидел что-то из детства и среди прочего незначительного и малопонятного какую-то нелепую сцену с отцовским маузером.
Нібыта Сотнікаў пачаў даставаць яго з кабура, трохі павярнуў набок і адламаў ствол, які, аказваецца, быў не стальны, а нібы алавяны, як у пугачы.	Будто Сотников начал вынимать его из кобуры, неосторожно повернул в сторону и сломал ствол, который, как оказалось, был не стальной, а оловянный, как в пугаче.
Сотнікаў надта спалохаўся, хоць у той час бачыў сябе не хлапчуком, а, здаецца, усё тое адбывалася ў ружпарку колішняй яго казармы.	Сотникова охватил испуг, хотя в то время он был уже совсем не мальчишкой, а почти что нынешним или, возможно, курсантом – действие почему-то происходило в ружейном парке в училище.
Ён стаяў каля піраміды са зброяй і не ведаў, як быць: вось-вось сюды павінен быў зайсці бацька.	Он стоял возле пирамиды с оружием и не знал, как быть: с минуты на минуту здесь должен был появиться отец.
Сотнікаў кінуўся да піраміды, але там не было ні аднаго незанятага месца, ва ўсіх гнёздах стаялі вінтоўкі.	Сотников бросился к пирамиде, но там не оказалось ни одного незанятого места, во всех гнёздах стояли винтовки.
Тады ён дрыготкімі рукамі расчыніў бляшаныя дзверы грубкі і сунуў кабур з маўзерам у чорную смярдзучую адтуліну печы.	Тогда он дрожащими руками рванул жестяную дверцу печки и сунул пистолет в чёрную, с окурками дыру топки.
У наступную хвіліну там засвяціўся агонь, але не полымя, а распалены зіхоткі жар, у якім нібы плавілася штось яркае, і ён стаяў насупраць, не ведаючы, як затушыць яго.	В следующее мгновение там засветился огонь – ракалённые пылающие уголья, в которых как будто плавилось что-то яркое, и он в совершенной растерянности стоял напротив, не зная, что делать.
А побач быў бацька.	А рядом стоял отец.
Але ён нават не ўспомніў пра	Но Сотников-старший даже не

маўзер, хоць было такое адчуванне, што ведаў пра гэты выпадак.	вспомнил про маузер, хотя у сына было такое ощущение, что он знал обо всём происшедшем за минуту до этого.
Ён толькі апусціўся на кукішкі перад грубкай і раздумна сказаў надта невясёлым голасам: “Быў агонь, і была вышэйшая справядлівасць на свеце...”	Потом отец опустилсь перед топкой на корточки и вроде сожалеюще сказал шепелявым, старческим голосом: “Был огонь, и была высшая справедливость на свете...”

Як мы бачым, пераклад з’яўляецца даволі блізкім па эмацыянальна-стылістычнай афарбаванасці, успрыняццю мастацкіх вобразаў, але некалькі зніжаецца экспрэсія, усхваляванасць маўлення.

Трансфармацыя падзелу на абзацы пры перакладзе (два ў арыгінальным тэксте і чатыры ў перакладным) мадыфікуе

- 1) кампазіцыю тэксту: вылучэнне ў кожнай з частак зачыну, развіцця тэмы і канцоўкі;
- 2) логіка-сэнсавыя сувязі тэксту: аб’яднанне частак у мікратэмы;
- 3) тэма-рэматычны падзел тэксту: размеркаванне камунікатыўна моцных і камунікатыўна слабых сказаў і змяненне ў сувязі з гэтым рэматычнай дамінанты тэксту;
- 4) экспрэсіўна-стылістычныя сродкі: адзінства мадальнага плану выказвання, стаўленне аўтара да прадмета гаворкі.

Істотнымі з’яўляюцца адрозненні і ў некаторых спосабах намінацыі паняццяў, якія тлумачацца не толькі адсутнасцю адпаведнікаў у мове перакладу, але і лінгваэтычнымі і стылістычнымі чыннікамі: *прывярэдзіцца – присниться; Сотнікаў надта спалохаўся – Сотникова охватил испуг; распалены зіхоткі жар – раскалённые пылающие уголья; надта невясёлым голасам – шепелявым старческим голосом*. Значную ролю ў выбары пэўнага спосабу намінацыі адыгрывае нацыянальная спецыфіка моў, або ідыяматычнасць, якая найбольш выразна рэалізуецца пры аўтаперакладзе.

Да нацыянальных уласцівасцяў беларускай мовы М.І.Канюшкевіч далучае прыярытэт фразавога спосабу намінацыі, а значыць, “дзеяслоўнасці”, большай структурнай складанасці сказаў і перавагу складаназалежных сказаў у тэкстах. Прычыну гэтай з’явы даследчыца бачыць у гістарычным развіцці беларускай мовы, маладосці яе літаратурнай формы ў параўнанні з рускай літаратурнай мовай, больш шчыльнымі сувязямі з народнай мовай²³.

Спецыфіка камунікацыі ў сферы мастацкай мовы

Мастацкі тэкст можна аналізаваць з розных бакоў: разглядаць яго сувязь з гістарычнымі рэаліямі, яго падабенства або адрозненне ад іншых літаратурных тэкстаў, даследаваць унутраную арганізацыю, сувязь і

²³ Конюшкевич М.И. Словесная и фразовая номинация в русско-белорусском взаимопереводе // Русский язык, Выпуск 3. – Мн.: 1984. С. 42-43.

ўзаемадзеянне розных кампанентаў тэксту. Менавіта трэці аспект дазваляе ўбачыць прыгажосць мастацкага тэксту, вызначыць прычыны і сродкі яго эстэтычнага ўздзеяння на чытача, які заўсёды ўключае свой уласны вопыт ва ўспрыняцце тэксту.

Мастацкі тэкст – вынік не толькі моўнага, але і творчага акту. У адрозненне ад большасці тыпаў тэкстаў, стварэнне якіх робіцца магчымым толькі пасля нейкай падзеі, свет мастацкага тэксту (мастацкая рэчаіснасць) ствараецца падчас напісання пэўнага твора. Да напісання, напрыклад, заявы ці рэцэнзіі, падручніка ці навуковых артыкулаў ужо існуе тое, што складзе змест такіх тэкстаў. Да напісання мастацкага твора яго прадметны свет не існуе. Ён з’яўляецца адначасова са стварэннем мастацкага тэксту, паўторна стварыць яго нельга. Форма мастацкага паведамлення і яго змест не існуюць асобна адна ад другога, і аўтар, творца, заўсёды жыве ў іх.

Мастацкае мысленне ў адрозненне ад, напрыклад, навуковага, творча мадэлюе натуральны працэс пазнання рэчаіснасці, у якім спалучаюцца лагічнае (інтэлектуальнае) і вобразнае (эмацыянальнае). Яго прыкметы – асацыятыўная вобразнасць, эмацыянальная актыўнасць, суб’ектыўнасць, змештавая шматпланавасць.

Прадмет літаратурнай камунікацыі можна вызначыць як адлюстраванне рэальнага свету ў ідэальным свеце эстэтычнай рэчаіснасці, як фрагмент рэчаіснасці, праведзены праз “Я” суб’екта і адрасаваны атрымальніку інфармацыі (адрасату). Таму некаторыя лінгвісты кваліфікуюць яго як “культурны артэфакт, а не як натуральны феномен”²⁴.

Мастацкі тэкст як “канал сувязі” ў працэсе літаратурнай камунікацыі можна ўявіць як складанае эстэтыка-культурнае ўтварэнне. Яно складаецца з трох асноўных элементаў:

- 1) пэўным чынам арганізаванай семантыка-структурнай сістэмы;
- 2) змештавага (семантычнага) поля, якое рэалізуецца гэтай сістэмай;
- 3) ідэйна-эмацыянальнай сістэмы – тых ідэй, якія нараджаюць “надтэкставую мадэль быцця” (выраз М.Бахціна).

Асноўным чыннікам дасягнення прагматычнай эфектыўнасці мастацкага тэксту з’яўляецца далучэнне да гэтай “надтэкставай рэчаіснасці”, якая ствараецца ідэйна-эмацыянальным планам зместу.

Падчас стварэння мастацкага тэксту актыўна распрацоўваецца “кампазіцыйна-стылістычная стратэгія” (М.Бахцін) у арганізацыі тэксту, накіраваная на тое, каб кожны элемент формы дасягаў максімальнай эфектыўнасці ў плане ўвасаблення творчай канцэпцыі аўтара, скіраванай на эстэтычнае ўздзеянне на адрасата.

“Слова, – адзначаў М.Бахцін, – жадае, каб яго пачулі, зразумелі, а потым жадае зноў адказваць на адказ, і так *ad infinitum*”²⁵. Літаратурная мастацкая творчасць з’яўляецца двухбаковай. Мастацкі тэкст мае атрымальніка. Адрасат мастацкага маўлення робіцца актыўным удзельнікам мастацкай камунікацыі.

²⁴ Watts R.J. The pragmalinguistics. – L.-N.Y.: 1981. – P. 43.

²⁵ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: 1979. – С. 306.

Чытач (слухач) мастацкага тэксту – саўдзельнік маўленчага акту, удзельнік існавання тэкставай рэчаіснасці. Тэкст без чытача існуе толькі патэнцыяльна; у гэтым выпадку мастацкі маўленчы акт з’яўляецца незакончаным. Але, паколькі тэкст зафіксаваны, захоўваецца і магчымасць таго, што адрасат знойдзецца і мастацкі маўленчы акт адбудзецца паспяхова. Звычайна картэж маўленчых зносін у мастацкім маўленчым акце разгортваецца дыскрэтна: маўленчы акт разбіваецца ў часе (пачынаючы ад стварэння тэксту) і ў прасторы; адрасатаў мастацкага тэксту можа быць некалькі (шмат), і яны могуць значна аддаляцца адзін ад другога ў часе і ў прасторы.

Мастацкі тэкст – з’ява індывідуальная. Дыфузнасць мастацкага маўленчага акту, калі творчы акт стваральніка тэксту аддалены ад яго атрымання (якое таксама можа быць творчым актам), дазваляе тыражаваць тэкст, што, аднак, не ліквідуе ні творчай індывідуальнасці стварэння тэксту, ні творчага характару яго прыёмаў. Можна ўявіць сабе тысячы, калі не мільёны, паўторных рэалізацый некаторых невялікіх тэкстаў побытавага характару, накшталт “Заходзьце да нас заўтра ў госці”. Мастацкі тэкст у гэтым сэнсе непаўторны. Ён ствараецца толькі адзін раз. Але ён можа тыражавацца; аднойчы створаны мастацкі тэкст можа шматразова ўзнаўляцца (тая побытавая фраза, якую мы ўжо ўзгадвалі вышэй, кожны раз узнікае нанова, калі толькі не цытуецца свядома, а мастацкі тэкст можа шмат разоў цытавацца, як правіла, свядома ўзнаўляцца, зрэшты нельга выключыць і несвядомае яго ўзнаўленне).

Стварэнне мастацкага тэксту – не толькі маўленчы акт, але і акт мастацкай творчасці. (Між іншым, стварэнне мастацкага перакладу – таксама творчы акт). Існуе безліч эстэтычных тэорый, якія імкнуцца растлумачыць, што ўяўляе сабой мастацтва, што ўяўляе сабой мастацкі твор, што ўяўляе сабой акт стварэння мастацкіх шэдэўраў. Найбольш плённым трэба прызнаць комплексны падыход, які дазваляе ўлічваць не адну, а некалькі “прыкмет мастацтва”. Мастацкая творчасць звязана з найвышэйшым узроўнем тэхналогіі; у прыватнасці, слоўная творчасць – са звышсучасным, найдасканалым узроўнем валодання моўным матэрыялам, надзвычайным веданнем мовы, яе граматычнага ладу, яе велізарных слоўных запасаў, магчымасцяў яе гукавой абалонкі ў дачыненні да плану зместу. Толькі пры гэтай умове робіцца магчымым стварэнне мастацкага тэксту, які мае эстэтычную значнасць. “Мастацкая слоўная творчасць звязана з вобразным засваеннем і выяўленнем рэчаіснасці”²⁶. Вобразнае ўяўленне – гэта пераўтварэнне Сусвету ў свядомасці. Л.С.Выгоцкі адзначаў, што прырода мастацтва “нясе ў сабе нейкае пераўвасабленне, якое пераадольвае звычайныя пачуцці; і той самы боль, і тое ж хваляванне, калі яны выклікаюцца мастацтвам, нясуць у сабе яшчэ нешта звыш таго, што яны маюць”²⁷.

Існаванне слоўнага мастацтва вынікае з таго падваення свету, якое адбываецца ў чалавека дзякуючы мове. “Слова падвойвае свет і дазваляе чалавеку ў думках апераваць з прадметамі нават тады, калі яны

²⁶ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: 1976. – С. 416.

²⁷ Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: 1968. – С. 309.

адсутнічаюць... Чалавек мае падвойны свет, у які ўваходзіць і свет прадметаў непасрэднага ўспрымання, і свет вобразаў, аб'ектаў, адносін і якасцяў, якія пазначаюцца словамі... Чалавек можа адвольна выклікаць гэтыя вобразы незалежна ад іх рэальнай наяўнасці і, такім чынам, можа міжволі кіраваць гэтым другім светам”²⁸.

Мастацкае слова выклікае і вобразы-ўяўленні, і пачуцці-эмоцыі, і адцягненыя думкі, і нават нашыя імкненні і ацэнкі. “Паэзія ў сэнсе нагляднасці і вобразнасці не можа спрачацца з жывапісам або музыкай... Але, страціўшы, у параўнанні з вобразнымі мастацтвамі, у нагляднасці ўяўленняў, слова і паэзія, з другога боку, маюць сваю сферу, у якой яны з’яўляюцца багацейшымі за іншыя мастацтвы. Да гэтай сферы мае дачыненне перш за ўсё вялікая група фармальна-лагічных сувязяў і адносін, якія рэалізуюцца ў слове, але робяцца недасягальнымі для іншых мастацтваў”²⁹.

Трэба адзначыць, што эмоцыі ў слоўнай творчасці ўяўляюць не спарадычныя адрэзкі, а працiнаюць наскрозь усю мысленчую тканiну мастацкага тэксту. Л.С.Выгоцкі вызначаў гэта так: “Мастацтва – гэта праца думкі, але зусiм iншага, адметнага, эмацыянальнага мыслення”³⁰. Вастрыня назiранняў, глыбiня аналізу робяцца неабходнымi для стварэння “адбiткаў рэчаiснасцi”, але для стварэння мастацкага твора недастаткова толькi гэтых якасцяў. Трэба далучыць творчае ўяўленне, здольнае пераўвасобiць аўтарскае светабачанне ў вобразы. Яно не толькi пераўтварае з’явы першага (рэальнага) свету ў з’явы другога (слоўнага) свету, але i натхняе iх – забяспечвае не фармальнае “разуменне” мастацкага тэксту яго адрасатам, але i суперажыванне адрасата адрасанту i створаным iм персанажам. Менавiта праз герояў аўтар перадае ўласныя погляды. У плане маўленчай дзейнасцi варта падкрэслiць спалучэнне сродкаў лагiчна дакладнай пабудовы тэксту (што, зразумела, не выключае магчымасцi свядомага парушэння храналагiчнай i лагiчнай паслядоўнасцi з мэтай больш яскрава адзначыць пэўныя моманты тэксту) i сродкаў яго эмацыянальнай насычанасцi, спосабаў перадачы асабiстага стаўлення аўтара тэксту да яго зместу, сродкаў эмацыянальнага ўздзеяння на адрасата.

Звяртаючы ўвагу на суадносiны думкi i мастацкага слова, трэба ўлiчваць, што “тое, што думка змяшчае сiмулянна, у маўленнi разгортваецца сукцэсiўна. Думку можна было б параўнаць з воблакам, якое вось-вось лiне дажджом слоў... Думка не выражаецца ў слове, але ствараецца ў iм”³¹. Ёмiстасць думкi i адносная лiнейнасць маўлення звязаны з тэзiсам аб тым, што “мэта мастацтва – падаць адчуванне рэчы як бачанне, а не як пазнанне”³². З гэтага вынiкае i ўяўленне аб затрымцы як агульным законе мастацтва, а таксама аб недапушчальным “хуткiм” чытаннi мастацкiх твораў i, наадварот,

²⁸ Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: 1979. – С. 37.

²⁹ Жирмунский В.М. Избранные труды: Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: 1977. – С. 21.

³⁰ Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: 1968. – С. 70.

³¹ Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: В 6 т. – М.: 1982. Т. 2. – С. 356.

³² Шкловский В.Б. Искусство как приём // Поэтика. – Пг.: 1919. – С. 103.

аб неабходнасці маруднага, “разважлівага” прачытання з мэтай пранікнення ў нюансы сімулятаннай думкі.

Высновы:

- 1) Мастацкая цэльнасць рэалізуецца ў парадыгме *рэальнасць – аўтар – тэкст – чытач (глядач, слухач)*.
- 2) Асноўныя паказчыкі мастацкага тэксту – індывідуальнасць, непаўторнасць, канцэптуальнасць.
- 3) Мастацкі тэкст мае ідэальны, духоўны змест і рэальную форму.
- 4) Адрасат мастацкага тэксту – актыўны ўдзельнік мастацкай камунікацыі.
- 5) Міжсуб’ектнае ўзаемадзеянне (картэж) у мастацкім маўленчым акце разгортваецца дыскрэтна.
- 6) У мастацкім тэксце рэалізуецца гарманічнае спалучэнне рацыянальнага і эмацыянальнага.

Кагнітыўная сістэма тэксту

Сімптаматычна, што ў культуралогіі ўсё большае значэнне пачынае набываць тэма Мовы і тэма Тэксту. У прыватнасці, гэта адбываецца ў канстатацыях “лінгвістычнага павароту” ў гуманітарных навуках ХХ стагоддзя. Справа тут, безумоўна, у адмысловых уласцівасцях мовы, у яе дынамічнай сістэмнасці і ў нетрывіяльных ўзаемадачынненнях, у якіх знаходзяцца элементы парадыгмы *Культура – Мова – Тэкст*.

У апошнія дзесяцігоддзі назіраецца ўзбуйненне адзінак аналізу ў шэрагу гуманітарных дысцыплін: лінгвістыцы, семіётыцы, культуралогіі, кагніталогіі, метадалогіі навуковага пазнання. Прычыны гэтай з’явы палягаюць на тых агульных зменах даследніцкіх устаноў, што вельмі яскрава праявіліся ў згаданых дысцыплінах. Зрэшты, тэндэнцыя была запачаткаваная яшчэ ў першай палове ХХ стагоддзя імклівым развіццём некласічнай фізікі, якая заклала тэарэтычны падмурак для вывучэння такога глабальнага аб’екту, як Сусвет у цэлым. У фізіцы вяршыня адзначанай тэндэнцыі – сфармуляваны ўжо ў нашым часе ў рэчышчы тэорыі квантавай гравітацыі тэзіс аб тым, што глабальная структура Сусвету вызначае характар развіцця лакальных фізічных працэсаў.

Гэты прыклад з сучаснай фізікі (яшчэ зусім нядаўна прызнанага лідэра ў сферы пазнання) стаўся вартым да пераймання і ў сучаснай гуманітарыстыцы. Тым больш, што сам тэзіс аб тым, што структура цэлага можа прадвызначаць характар паводзін яго частак, з’яўляецца нарматыўным таксама для лінгвістычных і філасофскіх школ і накірункаў. Што ж да нашай тэмы, то менавіта дынамічныя канцэпцыі мовы дазваляюць апісваць тыя працэсы і механізмы, якія забяспечваюць кагнітыўныя ўласцівасці тэксту, яго здольнасці быць транслятарам зместу культурных працэсаў.

Маўленчае ўздзеянне грунтуецца на зменах, што ўзнікаюць у кагнітыўнай сістэме пад уплывам новай інфармацыі. Гэтыя змены могуць мець *часовы* або *ўстойлівы* характар, адрознівацца паводле *ступені глыбіні*, аднак прадухіліць іх практычна немагчыма.

Выраз “маўленчае ўздзеянне” выклікае, звычайна, стандартныя *асацыяцыі*: красамоўства і ўлада над людзьмі. Яны маюць глыбокія карані і дыктуюцца нашай нацыянальнай культурнай спадчынай. Менавіта гістарычны вопыт спрыяе недаверу да мастацтва слова, таму што знакамітыя прамоўцы дэманструюць уладныя амбіцыі.

Гэты факт прывёў да таго, што на вывучэнне заканамернасцяў функцыянавання прагматычна моцных тэкстаў накладалася своеасаблівая забарона³³, якая выключыла рыторыку з пераліку “карысных” навук.

Аднак “зарэтушаваць” працэс пазнання на працяглы час сталася немагчымым, і зараз рыторыка як раздзел прагматычна скіраванай тэорыі тэксту адрадзілася зноў³⁴. У наш час рыторыка не абмяжоўваецца апісаннем стандартных спосабаў красамоўства, а разглядае маўленчае ўздзеянне з розных пунктаў гледжання, у прыватнасці, з п.г.л. *кагнітыўных* працэсаў, якія адбываюцца ў свядомасці камунікантаў.

Вядома, што *кагнітыўная сістэма* – гэта ментальны канцінуум, які складаецца з мноства ментальных схем, што спалучаюцца паміж сабой паводле “закона сетак”. *Ментальныя схемы* – гэта ўтварэнні рознай ступені складанасці і рознага характару спалучэння. Складанасць ментальнай схемы вызначаецца наяўнасцю ў ёй *стандартных* і *другасных* ментальных вузлоў. Характар спалучэння складнікаў будзе цікавіць нас толькі з аднаго боку – з пункту гледжання *скіраванасці* сувязі, якая дазваляе размежаваць ментальныя схемы на *статычныя* і *дынамічныя*.

Што ж трэба зрабіць, каб партнёр па камунікацыі “знайшоў” *патрэбны* прамоўцу ментальны вузел? Дзеля гэтага камунікант выконвае, як правіла, шэраг мэтанакіраваных дзеянняў, якія вынікаюць з яго намераў. *Намер* – гэта пэўны стан кагнітыўнай сістэмы, адлюстраваны ў актывізацыі глабальнай ментальнай схемы “жаданне”, якая накладваецца на ўсе астатнія актывізаваныя ў гэты момант ментальныя схемы. Менавіта актывізаваная схема “жаданне” прымушае камуніканта рабіць інтуітыўны пошук найбольш аптымальных сродкаў уздзеяння.

Спроба прамоўцы прымусіць рэцыпіента выконваць пэўныя дзеянні сутыкаецца ў большасці выпадкаў з прыхаваным *супрацівам* апошняга. Гэта звязана з пачуццём самазахавання, спрадвек “закладзеным” у чалавеку. “Самазахаванне – гэта той першы ланцужок, дзеля якога існуе жыццё: ад пылінкі да Сонца – усё імкнецца застацца тым, чым яно ёсць зараз; дзеля гэтага жывёлы маюць інстынкт, дзеля гэтага чалавек мае адпаведнік інстынктаў – розум”³⁵.

Супраціў знешнім уплывам і ўздзеяннем адлюстраваўся шмат у якіх *нацыянальных культурах*, напрыклад у нямецкай, дзе “*маніпуляванне*” чалавекам разглядаецца як *адмоўны* працэс, прычым не толькі з пункту гледжання самога аб’екта маніпулявання, але і з пункту гледжання грамадства

³³ Гл.: Schlöter H. Grundkurs der Rhetorik. – München: 1994. – P. 9.

³⁴ Гл.: Bubmann H. Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart: 1990. – P. 649.

³⁵ Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: 1977. – С. 211.

ў цэлым, таму што ў выніку прафесійнага маніпулявання ўся нацыя можа зрабіцца цацкай у руках “моцнай харызматычнай асобы”.

Аднак не кожнае маўленчае ўздзеянне мае на мэце ў выніку *маніпуляванне* аб’ектам уздзеяння. Нярэдка моцнае маўленчае ўздзеянне робіцца неабходным рэцыпіенту для таго, каб аднавіць душэўную раўнавагу, каб эфектыўна засвоіць вялікія інфармацыйныя плыні, каб прыняць разважлівае і дакладнае рашэнне. Менавіта таму тэарэтычная цікавасць да праблемы вызначэння кагнітыўнай прасторы тэксту падмацоўваецца немалой практычнай значнасцю вынікаў.

Мы будзем уяўляць кагнітыўную прастору тэксту ў выглядзе пэўным чынам уладкаваных кадыфікаваных знакаў, якія пры дапамозе працэсу выказвання разгортваюцца ў *дыскурс* – тэкст у сацыяльным кантэксце, які стварае ўяўленне пра ўдзельнікаў і ўмовы камунікацыі або выказвання, якое разглядаецца з пункту гледжання механізма-стваральніка. (Вядомы таксама такія азначэнні дыскурса, як “*звязнае маўленне*” (Харыс); “*тэкст выказвання*” (ван Дэйк); “*звязны тэкст*” (Белерт), што дазваляе ў асобных выпадках ўжываць тэрміны “*тэкст*” і “*дыскурс*” як сінонімы, паколькі дыскурс – гэта (таксама як і тэкст) дзейнасць, феномен і функцыя адначасова, але ў дыскурсе дзейнасць звужаецца да яе сацыяльных маўленчых праяў.)

Адным з найбольш плённых і перспектыўных метадаў даследавання кагнітыўных уласцівасцяў тэксту лічыцца *кагнітыўна-рытарычны* метад. Ён мае на мэце адэкватнасць прыродзе аб’екта даследавання і грунтуецца на інтэграцыі папулярных у сучаснай гуманітарнай навуцы ідэй у лінгва-кагнітыўным рэчышчы. Такі погляд пэўным чынам суадносіцца з *тэорыяй дэканструкцыі*, распрацаванай французскім філосафам Ж.Дэрыда. Згодна з гэтай тэорыяй, дыскурс грунтуецца на ключавых бінарных апазіцыях ідэй, адзін элемент якіх мае пазітыўную канатацыю, а другі – негатыўную. Механізм пераканання (імянення да ролі лідэра камунікацыі) абапіраецца на прынцып апазітыўнасці (большая ўвага надаецца станючым элементам) і з’яўляецца своеасаблівым тыпам “маўленчай зброі”. Ён праяўляецца ў тым, якім чынам чалавек (грамадства, культура, цывілізацыя) вызначае сваё стаўленне да ісціны. Катэгарычнасць выказвання, сцвярджальны характар фраз успрымаюцца як “замах на ісціну”, бо адрасант тэксту цалкам упэўнены ў тым, што ісцінай можна авалодаць так, як і матэрыяльнымі прадметамі. “Права на мову” вымагае барацьбы за магчымасць валодаць ісцінай у апошняй інстанцыі. Такім чынам ісціна, як і суразмоўца, могуць разглядацца як аб’ект захопу, кіравання, падпарадкавання.

“Аўтакратычны” лідэр камунікацыі імкнецца прадэманстраваць адрасату, што няма і не можа быць нічога складанага, незразумелага, шматпланавага. Кожнае несупадзенне думак адрасанта і адрасата – бінарная апазіцыя сапраўднага і памылковага, станючага і адмоўнага: не існуе розных меркаванняў, ёсць пазітыўнае (“белае”) і негатыўнае (“чорнае”).

Заходняя інтэлектуальная гісторыя лічыць традыцыйнай наяўнасць такіх апазіцый з пазітыўным першым элементам як *літаральнае (трывіяльнае)* /

метафарычнае, праўда / хлусня, маўленне / пісьмо, канкрэтнае / абстрактнае. Лінгвістыка прымае ідэю апазітыўнага ўладкавання дыскурса з прычыны яе сувязі з антытэтычнасцю як здольнасцю чалавечага мыслення. Кожны тэкст з’яўляецца палемічным – у ім закладзена антытэза паводле азначэння. Сам факт “нараджэння” пэўнага тэксту – вынік імпліцытнай / экспліцытнай палемікі, скіраванай на ліквідацыю некаторай мысленчай устаноўкі – да адлюстравання канкрэтнага стаўлення да падзеі, яго прымання або непрымання.

Даследчыкі кагнітыўнага патэнцыялу тэксту бачаць сваю задачу ў выяўленні апазіцый, пакладзеных у аснову тэксту. З пункту гледжання актывізаваных кагнітыўных структур, пазначаныя намі апазіцыі ідэй уяўляюць пэўныя *фрэймы*. Тлумачэнне гэтага паняцця можна знайсці ў Ч.Філмара: “***Фрэймам***” можна лічыць набор слоў, кожнае з якіх абазначае частку або аспект пэўнай канцэптуальнай або акцыянальнай супольнасці. Іншымі словамі, змест той або іншай лексічнай адзінкі фрэйма нельга зразумець без ведання ўнутранай структуры фрэйма ў цэлым”³⁶. Фрэйм можа разумецца таксама як сістэму канцэптаў, суадносных такім чынам, што адэкватнае тлумачэнне аднаго з іх робіцца ўмовай адэкватнага тлумачэння ўсёй структуры, у якую ўваходзіць гэты канцэпт. Фрэйм – гэта веды пра аб’екты і падзеі, якія могуць уключаць больш дробныя кампаненты – ***слоты***. Напрыклад, фрэйм “*навучанне ва ўніверсітэце*” можа змяшчаць наступныя слоты: *наведанне лекцый, адказы на семінарскіх занятках, здача экзаменаў і залікаў, абарона дыпломнай работы і г.д.*

Адзначаныя намі бінарныя апазіцыі ідэй рэалізуюцца ў выглядзе кагнітыўных правілаў – мадэляў, якія рэгулююць дзейнасць суб’екта згодна са зместам пазітыўных элементаў апазіцый або, наадварот, скіроўваюць яго намаганні на знішчэнне негатыўных характарыстык, выражаных другім членам бінарнай апазіцыі. Гэтыя кагнітыўныя ўстаноўкі набываюць форму метафары і складаюць другі ўзровень тэксту – так званы *міні-дыкурс*. Канцэптуальныя метафары ствараюць спосаб светапогляду чалавека, таму дыкурс пэўнага аўтара разгортваецца праз такія метафары, якія адлюстроўваюць яго карціну свету.

Канцэптуальныя метафары маюць форму прапазіцый – адзінак значэння, якія фарміруюць тэму выказвання ў форме простага апавядальнага сказа. Адна з’ява робіцца падобнай да другой праз механізм надання ёй характарыстык гэтай з’явы. Метафара выражае пэўную ўстаноўку, звязаную з фонавымі ведамі, здольнымі адлюстроўваць узаемадачынненні розных тэкставых падзей – ствараць своеасаблівы “ланцужок ведаў” – ***сцэнар***.

Такім чынам, працэс стварэння тэксту прымае наступны выгляд:

- 1) аперыраванне ведамі як структурай – ад фрэйма да яго канкрэтызацыі праз сцэнар;

³⁶ Филлмор Ч. Об организации семантической информации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: 1983. Выпуск 14. – С. 49.

- 2) дэталізацыя гэтых структур (зместавае іх напаўненне) – ад апазіцыі да метафары;
- 3) моўныя карэляты – ад намінацыі адзінкі да прапазіцыі;
- 4) уласна стварэнне тэксту – ад першага тэксту (“тэкстаў-прымітываў”) да другасных (разгорнутых) тэкстаў.

Першы і другі этапы генеравання тэксту маюць кагнітыўны характар – вызначаюцца ведамі суб’екта аб рэчаіснасці, ствараюць у яго свядомасці пэўную карціну свету. На трэцім этапе канцэптуальныя метафары набываюць адпаведнае тэкставае забеспячэнне. Гэты этап уключае і рытарычныя механізмы стварэння элементаў тэксту – выбар моўных сродкаў, кампазіцыйная пабудова.

Рыторыка пры гэтым разумеецца дастаткова адвольна. Традыцыйна яна вызначаецца як тэорыя, майстэрства і мастацтва красамоўства – як дысцыпліна, што і ў наш час захавала рэшткі антычнага сінкрэтызму практычных здольнасцяў – тэхнікі, майстэрства і мастацтва. Сучасныя ж даследаванні разглядаюць рыторыку як інтэгральную праграму трансфармацыі ідэі ў слова. Пры гэтым шмат увагі надаецца аналізу тэмы (рэферэнта), лінейнай экспазіцыі рэферэнта і яе вербалізацыі. Па сутнасці ўзнікла новая навука – тэорыя аргументацыі, якая пашырыла межы кагнітыўнага даследавання, бо прыняла пад увагу і дыскусію паміж некалькімі індывідамі, і іх асабістыя развагі.

Новыя падыходы дазваляюць дэталёва прааналізаваць не толькі вербальна-рытарычныя стратэгіі тэксту, але і функцыянаванне кагнітыўных структур суб’екта дыскурса: аб’ектам даследавання робіцца метамова тэкстаў – “спецыяльная мова сэнсаў”³⁷. Вывучэнне кагнітыўнай прасторы тэксту і яго прагматычнага патэнцыялу набывае усё большую актуальнасць. Да пошукаў у гэтым рэчышчы далучаюцца не толькі лінгвісты, але і прадстаўнікі іншых антрапалагічных навук.

Высновы:

- 1) Тэкст – складанае шмат’яруснае збудаванне: бінарныя апазіцыі ідэі з пазіцыямі першым членам і негатыўным другім $\Rightarrow$ канцэптуальныя метафары $\Rightarrow$ рытарычныя ўстаноўкі камунікантаў.
- 2) Працэс генеравання тэксту адбываецца наступным чынам: пэўная камунікатыўная падзея разглядаецца з пазіцыі адпаведнасці / неадпаведнасці яе намерам, мэтам, задачам і светаўспрыманню аўтара-стваральніка, які фармулюе вартасныя апазіцыі ідэі. Канцэптуальныя метафары скіроўваюць рух дыскурса, ствараюць умовы для напаўнення прапазіцыі канкрэтным сэнсам. Рытарычныя прыёмы шчыльна спалучаюцца з кагнітыўнымі механізмамі стварэння дыскурса.
- 3) Маўленне – гэта мэтанакіраваны акт, таму што мы перадаем інфармацыю для таго, каб дасягнуць мэты выказвання. Мэта – канчатковы вынік маўленняга працэсу, аднак сама па сабе мэта не можа

³⁷ Новиков А.И., Ярославцева Е.И. Семантические расстояния в языке и тексте. – М.: 1990. – С. 36.

забяспечыць развіццё маўленчага акту без інтэнцыі – намеру выказаць пэўны сэнс.

4) Маўленчае ўздзеянне – адзін з відаў узаемнага ўплыву камунікантаў у працэсе зносін. Яго інтэнсіўнасць, працягласць і іншыя істотныя ўласцівасці непасрэдна спалучаюцца са спецыфікай кагнітыўнай сістэмы камунікантаў – арганізацыяй іх ведаў аб рэчаіснасці, аб мове, аб структурах сацыяльных паводзін. Гэтыя веды вызначаюць лёс інфармацыі, якая трапляе ў свядомасць: яна або прапускаецца далей у доўгачасовую памяць, адбіваецца на вартаснай сістэме чалавека, або знішчаецца з прычыны неадпаведнасці кагнітыўнай сістэме асобы.

5) Кагнітыўная сістэма – своеасаблівая экалагічная сістэма, якая ўключае тры элементы – *канцэптуальную інфармацыю, мову і працэдурную інфармацыю*. Кожны з гэтых кампанентаў таксама ўяўляе сістэму, якая знаходзіцца ў стане раўнавагі за кошт міжсістэмных узаемадзеянняў адзінак больш нізкага ўзроўню.

6) Кагнітыўная сістэма – гэта ментальны канцінуум, які складаецца з мноства ментальных схем, звязаных паміж сабою па законах падпарадкавання; сукупнасць ведаў, якія захоўваюцца ў доўгачасовай памяці камуніканта. Змяшчае тры тыпы інфармацыі:

- пра навакольны свет і самога камуніканта (канцэптуальная інфармацыя);
- пра мову (ментальны лексікон);
- пра стадыі збору і апрацоўкі інфармацыі (працэдурная інфармацыя).

Канцэпты, матывы і матывіроўкі тэксту ў люстэрку паняццяў “карціна свету” і “мадэль свету”

Як ужо адзначалася вышэй, у лінгвістыцы і сумежных з ёй сферах усе часцей за базавую макраадзінку прымаецца дыкурс, як “форма ўжывання мовы, роўная або большая па памеры за фразу”³⁸. З другога боку, змена базавай парадыгматыкі ў мовазнаўстве выяўляецца ў перамяшчэнні цікавасці даследчыкаў са сферы “іманентнай” лінгвістыкі, якая разглядала мову як цалкам аўтаномнае ўтварэнне, у сферу лінгвістыкі “антрапалагічнай”, дзе мова мае разумецца з пункту гледжання самога чалавека: яго свядомасці, мыслення, духоўна-практычнай дзейнасці.

З увагі на адзначаныя зрухі падаецца зусім невыпадковым і ўзрастанне цікавасці да такіх складаных макраадзінак, як “карціна свету” (КС) і “мадэль свету” (МС). Аднак у існуючай літаратуры назіраецца неадназначнасць і неадпаведнасць ва ўжыванні гэтых паняццяў.

Можна вылучыць тры найбольш характэрныя прыклады тэрміналагічнай непаслядоўнасці, а часам і блытаніны. У адным выпадку мы знаходзім поўную перавагу, якая аддаецца паняццю карціны свету пры поўным ігнараванні ўсёй МС-праблематыкі. Яскравы прыклад такога падыходу – праца

³⁸ Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М.: 1975. – С. 64.

Г.У.Калшанскага³⁹. Натуральны вынік пазіцыі гэтага аўтара – непрыстасаванасць яго канцэпцыі да ўсяго багацця семіятычнай праблематыкі. Вырашэнне праблемы моўнай мадэлі свету (у тэрміналогіі Г.У.Калшанскага – “моўнай карціны свету”) дасягаецца на грунце развітай аўтарам камунікатыўнай лінгвістыкі і разумення “карціны свету” толькі ў тэрмінах “адлюстравальнай” лінгвістычнай філасофіі. Ні магчымым “неадлюстравальным” гнасеалогія, ні іншым – не менш істотным за камунікатыўную – функцыям мовы ў гэтай парадыгме месца няма. Таму і крытыка Г.У.Калшанскім апанентаў, чые канцэпцыі грунтуюцца на іншых парадыгмах, здаецца супярэчлівай яго ж уласнай тэорыі. Для яе гэта – іншародная праблематыка.

У іншым выпадку, наадварот, пераважная ўвага надаецца паняццю “мадэль свету”, якая інтэрпрэтуецца выключна ў семіятычных тэрмінах. Пры гэтым уласна КС-праблематыка па сутнасці не тэматызуецца, а кагнітыўныя праблемы нібыта “вырашаюцца” ў семіятычным рэчышчы.

Але найбольш характэрная непаслядоўнасць назіраецца ў амаль сінанімічным ужыванні тэрмінаў “карціна свету” і “мадэль свету”. Такую сінанімію мы знаходзім, напрыклад, у калектыўнай манаграфіі “Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира” (М., 1988). У прыватнасці, не схільная адрозніваць гэтыя паняцці І.В.Паставалава⁴⁰, хоць – прыкметная акалічнасць – да паняцця МС яна звяртаецца толькі ў тых частках сваёй працы, дзе гаворка ідзе пра семіятычныя аспекты праблемы, але карыстаецца паняццем КС там, дзе разгляду падлягае іншы аспект – кагнітыўны. У А.Я.Гурэвіча таксама цалкам робяцца сінанімічнымі такія выразы, як “мадэль свету”, “карціна свету” і “бачанне свету”⁴¹. Сбробу адрознення паняццяў КС і МС зрабіў у адной са сваіх прац Г.А.Бруцян⁴². У прыватнасці, гэта можна ўбачыць у памкненнях аўтара разумець мадэлі свету як рэпрэзентацыі карціны свету.

Прыклады падобных неадпаведнасцяў у сучаснай навуковай літаратуры – хутчэй правілы, чым выключэнні. Таму мы паспрабуем удакладніць змест паняццяў КС і МС, іх адрозненні, суадносіны і ўзаемадачынненні.

Паняцце “карціна свету” пачало фарміравацца ў рэчышчы фізічных даследаванняў канца XIX – пачатку XX стст. Аднымі з першых пачалі карыстацца ім прадстаўнікі “некласічнай” фізікі Г.Герц, М.Планк, А.Эйнштэйн. Пад “карцінай свету” яны разумелі навуковы вобраз свету, які фарміраваўся фізічнай навукай і адлюстроўваў сфармуляваныя ёю заканамернасці прыроды⁴³.

Далейшая распрацоўка паняцця КС была звязана з паглыбленнем метадалагічнай рэфлексіі над навукай. У выніку паняцце КС зрабілася адным з

³⁹ Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: 1990.

⁴⁰ Постовалова В.И. Картина мира и жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: 1988. С. 44-60.

⁴¹ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: 1972. – С. 16-25.

⁴² Бруцян Г.А. Язык и картина мира // Философские науки. 1973. № 1. – С. 108-111.

⁴³ Гл.: Планк М. Единство физической картины мира. – М.: 1966. – С. 48-50.

найпапулярных элементаў метадалагічных навуковых пошукаў. Стала магчымым гаварыць не толькі пра фізічную карціну свету, але і пра хімічную, біялагічную, моўную і г.д. (практычна кожная з дысцыплін пачала прэтэндаваць на сваю КС). Усе гэтыя прыватныя КС у пэўнай ступені з’яўляюцца складнікамі новай навуковай карціны свету, якая робіцца іх своеасаблівым сінтэзам.

У наш час пад навуковай карцінай свету разумеюць іерархічную сістэму найбольш агульных уяўленняў пра свет, яго паходжанне і развіццё, якія выяўляюцца ў навуцы з дапамогай базавых паняццяў і прыныцаў і з’яўляюцца падмуркам дэдуктыўнага вывядзення элементаў зместу той або іншай тэарэтычнай парадыгмы.

Трэба адзначыць, што зварот да паняцця КС у XX ст. быў матываваны: 1) у культуралогіі – наспелай патрэбай асэнсавання феномену “культура”; 2) у лінгвістыцы – антрапалагічным паваротам лінгвістыкі і ўзнікненнем філасофіі мовы і кагнітыўнай лінгвістыкі, скіраваных на высвятленне спецыфікі моўнага “адлюстравання” рэчаіснасці як інтэрпрэтацыі чалавекам свету; 3) у метадалогіі – адмаўленнем ад гнасеалогіі, зваротам да дзейнаснага разумення пазнання і яго анталагічных аспектаў.

Можна вылучыць некаторыя характарыстычныя асаблівасці “карціны свету”. Перш за ўсё, КС – глабальны вобраз свету, складаны псіхічны феномен, які заўсёды з’яўляецца вынікам усёй духоўнай дзейнасці чалавека. У яго фарміраванні прымаюць удзел усе псіхічныя здольнасці асобы: пачуцці, эмоцыі, перажыванні, успрыняцці, уяўленні, мысленне, самасвядомасць, нацыянальны менталітэт. КС грунтуецца на чалавечых ведах пра свет, аднак, сама знаходзіцца ў падмурку чалавечага светабачання і светаўспрымання. У гэтым праяўляецца аблігаторны характар КС у дачыненні да яе носьбітаў.

Вылучаюцца наступныя функцыі КС:

- 1) інтэрпрэтатыўная. Любая КС – вынік інтэрпрэтацыі свету, але, адначасова, і ўмова магчымасці гэтай інтэрпрэтацыі. Як інтэрпрэтацыя свету, КС уяўляе сэнсавы займеннік свету, яго ідэальны “двайнік”, найбольш істотнай асаблівасцю якога з’яўляецца безумоўная сапраўднасць КС для яе носьбітаў.
- 2) камунікатыўная. КС з’яўляецца істотнай умовай магчымасці камунікацыі паміж людзьмі. Як слушна заўважае В.У.Мартынаў, “ва ўмовах звычайнай гутарковай камунікацыі мы разумеем адзін аднаго толькі дзякуючы наяўнасці супольнай мадэлі свету, якая фарміруецца з калектыўнага і індывідуальнага вопыту”⁴⁴.
- 3) рэгулятыўная (нарматыўная). КС з’яўляецца канцэнтраваным увасабленнем папярэдняга вопыту – стварае сэнсавую прастору функцыянавання разнастайных схем дзейнасці і нормаў паводзін. Відавочна, што чым багацейшая сама КС, тым у больш разнастайным спектры дзеянняў яна выяўляе сваю рэгулятыўнасць.

⁴⁴ Мартынов В.В. Универсальный семантический код: УСК-4. – Мн.: 1988. – С. 3.

Адна з асаблівасцяў КС – яе нападзусвядомлены носыбітамі характар. КС звычайна існуе ў досыць цьмяным, аморфным выглядзе. Выяўленне большасці складнікаў КС патрабуе выкарыстання спецыяльных аналітычных працэдур. Можна вылучыць дзве істотныя асаблівасці КС: яе гранічную касмалагічнасць (арыентацыю на Сусвет як цэлае), а таксама антрапамарфічнасць і антрапацэнтрычнасць, якія выяўляюцца ў суаднесенасці рэчаіснасці з чалавекам і яго ўласцівасцямі. Найбольш выразна гэтыя асаблівасці КС выяўляюцца ў моўнай і міфапаэтычнай карцінах свету. Аднак ёсць падставы лічыць, што міфапаэтычная КС утварае найбольш глыбінны (архетыпічны) узровень любой КС. Як спецыфічна чалавечая з’ява, КС нясе на сабе і адбітак адмысловай сацыяльнай дзейнасці чалавека.

Дзякуючы сваім глабальным характарыстыкам КС непасрэдна суадносіцца з такім “гіпераб’ектам”, як культура. Прычым культура тут разумеецца як Рэчаіснасць, уцягнутая ў сферу дзейнасці чалавечых калектываў – свет, пэўным чынам арганізаваны. Культуру можна разумець як вынік памнажэння КС і рэчаіснасці: $\text{КУЛЬТУРА} = \text{РЭЧАІСНАСЦЬ} \times \text{КАРЦІНА СВЕТУ}$. Гэта формула азначае, што любому элементу культуры можа адпавядаць пэўны элемент (элементы) рэальнасці і пэўны элемент (элементы) карціны свету.

Другая палова XX ст. адзначылася шырокім выкарыстаннем семіятычных і кібернетычных метадаў у розных сферах сучаснай гуманітарыстыкі. Асаблівае значэнне новыя метады набылі ў лінгвістыцы, кагніталогіі і культуралогіі. Натуральным вынікам гэтага сталася далейшае паглыбленне і распрацоўка паняцця КС. Канчаткова склалася адмысловая навуковая парадыгма, у тэарэтычны падмурак якой была пакладзена тэорыя знакавых сістэм у той або іншай яе інтэрпрэтацыі. Пры такім падыходзе мова і культура сталі разглядацца як складаныя дынамічныя сістэмы семіятычнага тыпу. Найбольш паслядоўна такі падыход да мовы і культуры быў развіты ў шматлікіх працах Ю.М.Лотмана⁴⁵ і ў серыі публікацый матэрыялаў летніх школ па семіётыцы культуры, што рэгулярна праводзіліся ў Тартускім універсітэце⁴⁶. Асэнсаваныя ў межах семіётыкі культуры кагнітыўныя аспекты мовы сталіся натуральным падмуркам для змястоўнай інтэрпрэтацыі праблемы “мова – культура – мысленне”. У гэтым стасунку мова разглядаецца як надіндывідуальная кагнітыўная структура, якая можа апісвацца ў тэрмінах узаемадзеяння механізмаў захоўвання, трансляцыі і “вытворчасці” ведаў. У якасці прыкладу падобнага падыходу можна прывесці канцэпцыю М.К.Петрова⁴⁷.

Найбольш істотнай высновай, зробленай у рэчышчы семіятычнай парадыгмы, з’явілася разуменне таго, што *розныя семіятычныя сістэмы*

⁴⁵ Гл.: Лотман Ю.М. Динамические механизмы семиотических систем // Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам. 1(5). – Тарту: 1974. – С. 76-81; Лотман Ю.М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума. – М.: 1977.

⁴⁶ Гл.: Из работ московского семиотического круга. – М.: 1997.

⁴⁷ Гл.: Петров М.К. Язык, знак, культура. – М.: 1991.

на-рознаму мадэлююць рэчаіснасць⁴⁸. Не адлюстроўваюць, як сцвярджалася крытыкамі канцэпцый лінгвістычнай карціны (мадэлі) свету⁴⁹, а менавіта мадэлююць у тым сэнсе, як гэтае паняцце выкарыстоўваецца ў гнасеалогіі, логіцы, тэорыі інфармацыйных сістэм, семіётыцы, матэматыцы, мовазнаўстве. Вынікі рознакодавага мадэлявання фрагментаў рэчаіснасці могуць сінтэзавацца ў пэўных элементах мадэлі свету (МС) пэўнай культуры.

Дваістая сутнасць знака (з аднаго боку, ён абазначае пэўны фрагмент рэчаіснасці, а з другога – выражае пэўны сэнсавы змест) прадвызначае і дваістае функцыянаванне МС. З аднаго боку, МС мадэлюе рэчаіснасць разнастайнымі семіятычнымі сродкамі, а з другога боку, МС з'яўляецца семіятычным увасабленнем, выразам карціны свету культуры.

Такім чынам, мадэль свету можа разумецца як адмысловае спалучэнне розных семіятычных увасабленняў фрагментаў карціны свету, якія з'яўляюцца вынікам першаснай апрацоўкі інфармацыі ў сістэме ЧАЛАВЕК – РЭЧАІСНАСЦЬ. МС паўстае ў выніку дзеяння нелінейных механізмаў перакадзіроўкі гэтай першаснай інфармацыі⁵⁰.

З розных прычын найлепш даследаванай на сёння сталася так званая міфапаэтычная (архетыпічная) мадэль свету. Менавіта аналіз гэтай варыяцыі МС дазволіў даследчыкам вылучыць і апісаць найбольш поўныя параметрычныя наборы і класіфікацыйныя схемы, уласцівыя ў той або іншай ступені ўсім МС. У сучаснай семіётыцы культуры вылучаецца шэсць базавых параметраў МС: 1) прасторава-часавы; 2) прычынны; 3) колькасны; 4) семантычны (якасны); 5) этычны (аксіялагічны); 6) персанажны⁵¹.

Розныя семіятычныя ўвасабленні МС каардынуюцца дзякуючы актывізацыі спецыяльных механізмаў перакадзіроўкі, прыпадабнення – распадабнення, якія маюцца ў нацыянальнай культуры. Асаблівыя знакавыя комплексы, выяўляючы ў межах МС сваю ўнутраную сістэмнасць, утвараюць адносна самастойныя кодавыя сістэмы МС да самых глыбінных узроўняў – “моў культуры”. Разам з тым усе кодавыя сістэмы МС дапускаюць лінгвістычную рэпрэзентацыю, г.зн., што ў перакадаваным выглядзе яны могуць уяўляцца як фрагменты або падсістэмы натуральнай мовы. Апошняя выступае, такім чынам, як унікальны знакавы комплекс культуры, як свайго роду метамова культуры, яе *lingua latina*, што робіць мову найгалоўным аб'ядноўцам і МС культуры і самой культуры.

Сярод найбольш даследаваных сёння кодавых сістэм можна назваць астральны (астранамічны) код, вегетатыўны (раслінны), зааморфны (тэрыяморфны, жывёльны), антрапаморфны, гастранамічны, музычны, адарыстычны, колеравы, лічбавы, арніталагічны, ландшафтава-тапалагічны,

⁴⁸ Гл.: Зализняк А.А., Иванов Вяч.Вс., Топоров В.Н. О возможности структурно-типологического изучения некоторых моделирующих семиотических систем // Структурно-типологические исследования. – М.: 1962. – С. 134.

⁴⁹ Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: 1990. – С. 20-27.

⁵⁰ Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: 1990. – С. 5.

⁵¹ Гл.: Топоров В.Н. Модель мира // Мифы народов мира. Т 2. – М.: 1992. – С. 162.

персанажны, каляндарны, кінэтычны, прадметна-рэчавы і тэхналагічны. Кожны з названых кодаў па-свойму мадэлюе пэўныя фрагменты рэчаіснасці.

Як прыклад дзеяння ў межах міфапаэтычнай МС механізмаў перакадзіроўкі, якія ўсталёўваюць структурны ізамарфізм розных узроўняў і розных фрагментаў МС, можна прывесці вельмі паказальны для беларускай фальклорнай традыцыі тэкст:

...Стаіць цяром вышы ўсіх харом.
А ў тым цераме да чатыры углы,
Чатыры углы да чатыры акны...
У адным акне – ясён месіц,
У другім акне – ясна заря,
А ў трэцім акне – дробныя звёзды,
А ў чацвёртым акне – цёмная ночка.
Ясён месіц – Віцютка-пан,
Ясна заря – яго жана,
Дробныя звёзды – яго дзеткі,
Цёмная ночка – ўся яго сім'я⁵².

У гэтым тэксце задаецца свайго роду “перакладны слоўнік” з астральнага коду ў персанажны і наадварот. (У тэкстах падобнага плану могуць рэалізоўвацца і больш складаныя выпадкі перакадзіровак з уключэннем, напрыклад, арніталагічнага (птушынага) коду (“Мае сёстры – ў жыцце перапёлкі”) або метэаралагічнага (“Дробны дожджычкі – то дзеткі яго”)). Але гэты тэкст цікавы яшчэ і тым, што ў ім апісанне фрагменту МС праводзіцца практычна па ўсіх параметрах: прасторавым – суаднясеннем значных элементаў па баках свету (касмалагічная гарызанталь) і па касмічнай вертыкалі, часавым – імпліцытным (у гэтым тэксце) суаднясеннем гаспадара з начным аспектам (праз прыпадабненне яго да месяца) і гаспадыні з дзённым аспектам; персанажным і аксіялагічным – праз тэму ідэальнага парадку, ладу і, як вынік, добра.

Трэба таксама зазначыць, што ў адрозненне ад карціны свету, якая можа быць як калектыўнай (або групавой), так і індывідуальнай, мадэль свету ў істотнай ступені – з’ява сацыяльная. Аднак яе дачыненне да наяўных у грамадстве каналаў камунікацыі аказваецца дваістым. З аднаго боку, МС утвараецца ў выніку разнастайных зносін людзей, але, з другога боку, МС сама робіцца галоўнай умовай магчымасці любой камунікацыі.

Механізмы “трансляцыі” зместу нацыянальнай культуры могуць быць *несеміятычнымі* і *семіятычнымі*. Да ліку першых належаць разнастайныя формы сімвалічных сацыяльных паводзін, такія складаныя і нарматыўныя, як рытуал⁵³ і этыкет⁵⁴, а таксама невербальныя камунікацыі ў мікрасістэмах “бацькі – дзеці”, “выкладчыкі – студэнты” і г.д. Да ліку другіх мы далучаем культурна-моўныя канцэпты.

⁵² Мажэйка З.Я. Песні беларускага Паазер’я. – Мн.: 1981. – С. 43.

⁵³ Гл.: Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: 1988.

⁵⁴ Гл.: Байбурин А.К., Топоров А.Л. У истоков этикета. – Л.: 1990.

Якім бы ні быў канкрэтны характар лінейна разгорнутай інфармацыі, аўтар тэксту заўсёды падпарадкоўвае яе выражэнню галоўнай ідэі: “няма тэкстаў без канцэпту”⁵⁵. Сапраўды, існуюць тэксты без сюжэту, без канкрэтна растлумачанай тэмы, але тэкстаў без галоўнай ідэі няма. Увасабленне маральнай, эстэтычнай ці грамадскай ідэі моўнымі сродкамі ляжыць у аснове творчага працэсу – стварэння тэксту.

Абавязковай наяўнасцю канцэптуальнай ідэі тлумачыцца падзел інфармацыйнай плыні на некалькі частак. Першая з іх складае матэрыяльную аснову паведамлення. Яна развіваецца лінейна і разгортвае змест тэксту. І.Гальперын прапанаваў для яе абазначэння ўласны тэрмін – зместавая і фактычная інфармацыя⁵⁶. Усе сродкі, якія афармляюць гэту інфармацыю, можна бачыць і ўспрымаць. У сувязі з гэтым нязмушаны чытач тэксту даволі часта абмяжоўваецца толькі ёю, бо яна ляжыць на паверхні тэксту. Гэта збядняе і скажае разуменне і інтэрпрэтацыю тэксту, таму што пры ўсёй сваёй разгорнутасці і нагляднасці, пры тым, што менавіта тут канцэнтруецца развіццё сюжэту і, адпаведна, увага чытача, зместавая і фактычная інфармацыя – не мэта, а толькі сродак фарміравання больш глыбіннай інфармацыі – канцэптуальнай. Згортванне зместавай інфармацыі вядзе да фармулявання тэмы тэксту, згортванне канцэптуальнай інфармацыі – да фармулявання яго ідэі. І.Гальперын лічыць, што зместавая і фактычная інфармацыя адказвае на пытанне “што адбываецца ў тэксце?”, а канцэптуальная – на пытанне “навошта гэта адбываецца?”.

Канцэптуальная інфармацыя разгортваецца паступова і арытмічна. Адны фрагменты тэксту даюць для яе фарміравання больш – лічацца канцэптуальна насычанымі. У такіх выпадках канцэптуальная інфармацыя ўяўляе дэкларацыі аўтара тэксту (Я.Колас, Я.Купала, М.Гарэцкі, К.Чорны, Н.Гілевіч, В.Быкаў). У другіх канцэптуальная інфармацыя можа выступаць у выглядзе разгорнутай ілюстрацыі да аднаго з палажэнняў аўтара (М.Танк, П.Панчанка, У.Караткевіч, Я.Брыль, В.Казько, Г.Далідовіч). Такім чынам, можна весці гаворку пра розныя формы ўзаемадзеяння зместавай і канцэптуальнай інфармацыі і розную ступень экспліцытнага выражэння апошняй.

Сімвалічная сістэма тэксту, якая ахоплівае (паводле выразу М.Хайдэгера) “усе рэчы быцця”, знаходзіцца ў нетрывіяльных стасунках з нацыянальнай культурай. Падставай і адначасова “захавальнікамі” канцэптуальнай інфармацыі тэксту з’яўляюцца канцэпты – устойлівыя сімвалічныя канфігурацыі, здатныя да рэпрэзентавання сістэмна арганізаванага вопыту пэўных стандартных становішчаў (Радзіма, мова, жыццё і смерць, каханне, лёс і інш.).

Паспрабуем прааналізаваць некаторыя базавыя прасторавыя канцэпты беларускай традыцыйнай культуры на матэрыяле разнастайнага фальклорнага і этнаграфічнага матэрыялу, які ўтрымлівае значную колькасць сістэмных элементаў т.зв. архаічнай мадэлі свету.

⁵⁵ Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. – М.: 1969. – С. 103.

⁵⁶ Гл.: Гальперин И.Р. О принципах анализа стилистически маркированных отрезков текста // Принципы и методы семантических исследований. – М.: 1976.

Прасторавасць светаўспрымання глыбока карэніцца ў традыцыйным светапоглядзе ўсіх еўрапейскіх народаў: менавіта на першасных прасторавых інтуіцыях грунтуецца большасць культурных канцэптаў. “Свет” (“гэты свет”, “увесь свет”) – адна з найбольш буйных і складана арганізаваных прасторавых структур фальклору. У казках і касмаганічных паданнях проста гаворыцца пра яго “пачатак” (“Калісь яшчэ свет толькі зачынаўся, дык нічога нідзе не было” [ЛП, с.78]⁵⁷; “Гэта было з пачатку света” [ЧК-1, № 6], “Як свет пачаўся, людзі не ведалі, як хату станавіць” [ЛП, с.43]) і пра яго “канец”. Прасторавая канцовасць свету можа экспліцытна не выражацца, паколькі часта разумеецца сама сабой. Бяскончасць у прасторы і часе хутчэй характарызуе антыпод “гэтага свету” – “той (іншы, другі) свет” або рэшткі дакасмаганічнай стадыі ў “гэтым свеце”. Прыклад – балота, якое з’яўляецца сумессю зямлі і вады – асноўных “элементаў быцця”, у фальклору сімвалізуе пачатковы стан будучага космасу: “Бачыце, якая тут нетра, якая тхлань: цэлы тыдзень ідзі, то да краю не дацягнешся” [ЛП, с.38].

Аднак у фальклорных тэкстах “гэты” і “той” свет супрацьпастаўляюцца даволі спецыфічна. Па-першае, паводле прыкмет-канцэптаў *адзінкавасці* і *множнасці*. “Гэты свет” заўсёды адзіны, тады як “тых светаў” безліч. Яны адрозніваюцца ўжо сваёй прасторавай лакалізацыяй. Адзін з іх можа месціцца недзе далёка – “за трыдзевятай зямлёй” [ЧК-2, с.26], туды можна патрапіць, перасоўваючыся ў гарызантальнай плоскасці, другі – іншасвет, куды герой можа трапіць праз, напрыклад, калодзеж, трэці – “той свет” на небе. У двух апошніх выпадках перамяшчэнні героя адбываюцца ў вертыкальным напрамку.

Па-другое, “гэты” і “той” свет адрозніваюцца і выразна супрацьпастаўляюцца паводле такіх прыкмет, як *напоўненасць* першага і *спустошанасць*, *пустэльнасць* другога. Гэтым таксама падкрэсліваецца набліжанасць “іншага свету” да касмаганічнага пачатку або канца. Гэты свет знаходзіцца ў фазе сваёй максімальнай касмічнасці, вылучаецца рэчавай напоўненасцю. У сувязі з гэтым варта адзначыць, што апошняя акалічнасць для беларускай культурнай традыцыі глыбока матывуецца на моўным узроўні. Беларускае слова *свет*, акрамя звычайных значэнняў, мае і значэнне вялікай колькасці нечага [СПЗГБ, Т.4, с.387]. Беларусы кажуць: “Народу – свет” пра вялікі натоўп людзей. У рускай мове ў гэтай сітуацыі ўжываецца супрацьлеглы выраз: “Народу – тьма”. Прычым напоўненасць “гэтага свету” прымаецца “па замоўчванню”, як і ў выпадку з яго канцовасцю, у той час як пустэльнасць “іншага свету” спецыяльна адзначаецца, у прыватнасці, у шэрагу вельмі паказальных кантэкстаў, дзе фігуруе “стэп”. У ландшафтавым кодзе беларускай культурнай традыцыі “стэп” азначае сферу, максімальна набліжаную да “іншага свету”. Таму паказальныя абавязковыя азнакі стэпу ў

⁵⁷ Тут і далей скарачэнні абазначаюць:

ЛП – Легенды і паданні. – Мн.: 1983.

СПЗГБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. – Мн.: 1984.

ЧК-1 – Чарадзейныя казкі. Ч. 1. – Мн.: 1973.

ЧК-2 – Чарадзейныя казкі. Ч. 2. – Мн.: 1978.

казках: там нічога няма – толькі неба і зямля [ЧК-1, № 1]; там мала пасялянаў [ЧК-2, № 37]; няма ані вёскі, ані вады [ЧК-2, № 114]. На тое ж паказвае і часты эпітэт “стэпу” – “чысты”.

Па-трэцяе, “гэты” і “іншы” светы адрозніваюцца сваёй *структурай*, дакладней, выразную складаную структуру мае толькі “гэты свет”, у той час як “іншы” часта бывае або зусім бесструктурным, або структураваным даволі слаба. Гэтыя акалічнасці таксама падкрэсліваюць касмалагічную разнастайнасць Космасу ў супрацьпастаўленні бесструктурнасці дакасмаганічнай стадыі (Хаосу).

Структура “гэтага свету” ўтвараецца прасторавымі элементамі меншага маштабу – “землямі” або “царствамі”. Ад структуры ўсяго свету ў цэлым “зямля” прымае пэўную цэльнасць і завершанасць, а ўся сукупнасць “земляў” утварае суцэльнасць Космасу. Звычайна яўна называецца канкрэтная колькасць гэтых “земляў” – “трыдзевяць”. Лічба, безумоўна, сімвалічная – падкрэслівае аспект цэльнасці “свету”. “Трыдзевяць” – гэта $3 \times 3 \times 3$, замкнёная ў самой сабе цэльнасць. Падобна, што менавіта “трыдзевятай зямлёй” “гэты свет” і завяршаецца. Тэкстуальна гэта можа дэманстравацца тым, што, напрыклад, ўлада ўнучкі лясной гаспадыні над рознымі жывёламі, якія рэпрэзентуюць усе тры сферы свету (Верх, Сярэдзіну і Ніз), не распаўсюджваецца далей за “трыдзевятую зямлю” [ЧК-2, с.26, 27, 29]. Дарэчы, цікава, што адсылка героя за межы ўсяго “гэтага свету” адбываецца па формуле: “адпраўляйся туды, немаведама куды, прынясі то, нязвесна што” [ЧК-2, с.29], бо з пазіцыі насельнікаў “гэтага свету” “той свет” не мае ні месцаў, ні напрамкаў – пазбаўлены выразных структурных прасторавых адзнак.

Праўда, не ўсе “іншыя светы” цалкам бесструктурныя. Так, адзін з іншасветаў у шэрагу казак мае таксама мінімальную траістую структуру (якая задаецца парадкам трох царстваў: Золата, Срэбра, Медзь). Аднак гэтая структураванасць звязана з часовым знаходжаннем “на тым свеце” герояў “з гэтага свету”: трох скрадзеных змеямі сёстраў і галоўнага героя, які мае іх уратаваць. Цікава, што па заканчэнні вандроўкі героя на “той свет” апошні пазбаўляецца і гэтай сваёй мінімальнай структураванасці: тры царствы згортваюцца гераінямі ў яйкі (тыповая сімволіка пачатковай або заключнай стадыі космагенезу) і забіраюцца з сабой на “гэты свет”. Так што прастора “іншага свету” аказваецца даволі пластычнай і паддатнай маніпуляванню ёй.

Па-чацвёртае, “гэты” і “іншы” светы адрозніваюцца сваёй “структурай геадэзічных ліній”. У “гэтым” свеце “геадэзічныя лініі” маюць тэндэнцыю да своеасаблівага пашырэння, тады як на “тым” свеце яны вельмі шчыльна звужаюцца. Шырыня “гэтага” свету і абмежаванасць “іншага” свету – вядомая яскравая асаблівасць традыцыйных індаеўрапейскіх мадэляў свету. У гэтым плане можна параўнаць старажытнаіндыйскую пару *urū loka* // *amha-* (літаральна, “шырокі свет” // “вузкасць”), першы кампанент якой дастасуецца да структураванага космасу, а другі да таго, што гэтаму космасу папярэднічала. Гэтая пара мае сваё адлюстраванне і ў выслоўях, накіраваных:

свет на клін сышоў або *завязаць свет* (г.зн. стварыць немагчымыя для існавання ўмовы) [СПЗГБ, Т.4, с.388]. Заўважым, што беларускае слова *завязаць* аднакарэннае з ведыйскім словам *amha-*. У казачным эпасе гэтая звужанасць, уласцівая “іншаму” свету, перадаецца праз сімвал адзінай дарогі, якая вядзе на “той” свет да самай мяжы яго з “гэтым” светам [ЧК-1, № 1].

Па-пятая, прасторы “гэтага” і “іншага” светаў адрозніваюцца і такім паказчыкам, як *неарыентаванасць* аднаго і *арыентаванасць* другога. У тапалогіі арыентаванасць прасторы азначае, што пры абыходзе замкнёнага контуру пэўны геаметрычны аб’ект змяняе свой напрамак (напрыклад, на 180°). Для таго, каб вярнуць яго ў пачатковы стан, трэба абнесці яго ўздоўж гэтага контуру яшчэ адзін раз. Топіка эпасу патрабуе, каб герой пачаткова не быў пазнаны нават самымі блізкімі людзьмі. Каб вярнуцца ў пачатковы свой стан (набыць пачатковы выгляд ці проста быць пазнаным) герою патрабуецца яшчэ раз зрабіць падарожжа на “той” свет, напрыклад, каб прынесці пэўныя рэчы.

Разам з гэтым трэба адзначыць, што прасторавыя структуры “гэтага” і “іншага” светаў супрацьпастаўляюцца больш складаным чынам. Гэта выяўляецца ў тым, што сістэма “гэтага” і “іншых” светаў характарызуецца пэўнымі групамі сіметрыі. Гэта азначае, што абодва светы знаходзяцца ў дачыненнях падкрэсленай узаемасіметрычнасці. Такая структурная суаднесенасць розных светаў перадаецца ў казках тым, што спецыяльна адзначаецца, што “той” свет такі ж, як і “гэты”, прынамсі, на першы погляд героя, напрыклад: “Прайшоў нару, выходзіць на *відны свет тожа...*” [ЧК-2, № 1]; “... ён апусціўся і відзіць там *такі ж свет, як ба і тут*” [ЧК-1, № 10]; “... папаў у пучыну, сайшоў у прыісподнюю, а *там свет такой жа, как і здзесь...*” [ЧК-2, № 75]. Аднак гэтае падабенства не абсалютнае. Так, прадметы “іншага” свету могуць характарызавацца падкрэслена павялічанымі памерамі, або, наадварот, паменшанымі. Пры пераходзе з аднаго свету на іншы адбываецца прасторавая інверсія: левае набывае значэнне правага, а верх – нізу і наадварот. Напрыклад, герой, які патрапіў на “той” свет, каб выратаваць сястру, дзеля перамогі над змеем павінен пераставіць месцамі дзве бочкі з моцнай і слабай вадой з левага боку на правы, каб павярнуць сітуацыю на сваю карысць.

Неаднароднасці прасторы адпавядае яе *анізатропнасць*. Па-першае, якасна адрозніваюцца гарызантальныя і вертыкальныя сячэнні “гэтага” свету. Першая характарызуецца тэтрактычнасцю, другая – трыядычнасцю. Гарызантальная плоскасць мае чатыры якасна неаднародныя напрамкі: Поўнач, Поўдзень, Усход і Захад, якія нясуць на сабе і адзнакі пэўнай тэмпаралізацыі праз спраектаванасць на кола бачнага дзённага руху сонца па небе. Непасрэдна ў казках яны могуць і не прыгавдацца, і ў большасці выпадкаў мы нічога не ведаем пра напрамкі вандровак героя. І тым не менш, у некаторых паказальных кантэкстах бакі свету аказваюцца семантычна маркіраванымі. Адзін з такіх кантэкстаў, які можа шмат у чым быць ключом да іншых, – гэта сюжэт пра прыгоды вядомага быліннага асілка Іллі Мурамца.

Тут напрамак прасторавых рухаў героя задаецца амаль адназначна восью Поўнач – Поўдзень, якая праектуецца і на рэальную геаграфічную карту Усходняй Еўропы. Гэты накірунак фіксуецца як канцавым пунктам – Кіевам, так і паказальнымі прамежкавымі пунктамі: Крывы Лес (параўн. тапонім Крывы Лес на Смаленшчыне), Чарнігаў і іншымі.

Многія з адзначаных прасторавых асаблівасцяў (напрыклад, неаднароднасць і анізатропнасць) рэалізуюцца ў тэксце ў так званым ландшафтовым кодзе. Апошні ў беларускім фальклоры, асабліва ў казачным эпасе, вельмі выразны, часам дасціпна распрацаваны і мае далёка не факультатыўны семантычны патэнцыял.

Да ліку асноўных элементаў гэтага коду належаць: *лес, поле, стэп, луг, рака, возера, мора, гара, камень*. Усе яны структуруюць прастору “гэтага” свету на свой лад. Яны, як правіла, маюць памежныя функцыі, але семантычны градыент у гэтым кодзе задаецца ў нашых казках парай “лес – стэп”.

Лес, безумоўна, адыгрывае адну з галоўных роляў у структураванні казачнай эпічнай прасторы. Гэтая роля выяўляецца, у прыватнасці, у тым, што ў двух тамах “Чарадзейных казак” з серыі “Беларуская народная творчасць” (219 тэкстаў) лексема “лес” (і сінанімічныя ёй лексемы “пушча” і “бор”) сустракаецца 502 разы (ледзь не ў кожнай казцы). Для параўнання: у албанскіх казках на 100 тэкстаў прыпадае ўсяго 18 лексем “лес” і 1 лексема “гай”⁵⁸. Зразумела, што такая папулярнасць “лесу” ў беларускім фальклоры цалкам натуральная. Здзівіць магло б адваротнае ў дачыненні да культур лясной зоны, да ліку якіх належыць і беларуская традыцыйная культура.

У большасці міфалогій лес уваходзіць у якасці адмоўнага полюсу ў адну з апазіцый “паселішча” – “лес”, рэпрэзентуючы стыхію, варожую чалавеку. Уяўленні пра лес як пра добры ці, прынамсі, не заўсёды варожы даволі рэдкія ў традыцыйных міфалогіях⁵⁹. Беларуская традыцыя належыць да гэтага рэдкага тыпу. Праілюструем гэта некалькімі паказальнымі прыкладамі:

1) Вельмі часта галоўны герой нашых казак – гэта чалавек лесу: або паляўнічы (“ахвотнік”, “егар”), або ляснік, або проста лясны жыхар [ЧК-2, с.23, 34, 53, 61 і інш.]. Варта прыгадаць, што паляўнічым быў і легендарны першапродак беларусаў князь Бай (ці Бой) [ЛП, с.78].

2) Чароўнай жонкай галоўнага героя становіцца дачка або ўнучка гаспадыні лесу [ЧК-2, с.29, 41-42 і інш.].

3) Сама гаспадыня (гаспадар) лесу дапамагаюць галоўнаму герою ў яго прыгодах [ЧК-2, с. 30, 44-46 і інш.].

Семантычныя асаблівасці лесу праяўляюцца ў пераважным акцэнтаванні вертыкальнага напрамку і вертыкальных рухаў, асабліва ў паваротных пунктах сюжэту. Вылучанасць у лесе вертыкальнага напрамку падкрэсліваецца самымі рознымі сімвалічнымі і моўнымі сродкамі. Так, лясны

⁵⁸ Цивьян Т.В. К семантике пространственных элементов в волшебной сказке (на материале волшебной сказки) // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа (1895-1970). – М.: 1975. – С. 193.

⁵⁹ Гл.: Иванов Вяч.Вс. Лес // Мифы народов мира. Т. 2. – М.: 1992. – С. 49.

гаспадар ці лясная гаспадыня або іх унучкі ці дачкі маюць уладу над насельнікамі ўсіх трох галоўных сфер касмічнай вертыкалі: над “гадамі паўзучымі” (касмалагічны “Ніз”), над “розным звяр’ём” (“Сярэдзіна”) і над “розным птаствам” (“Верх”) [ЧК-2, с.24, 30]. Але цікава, што дарогу ў “іншы свет” – мэту вандроўкі галоўнага героя – як правіла, ведаюць і здольныя па ёй правесці героя прадстаўнікі ніжняй касмічнай сферы (“жаба” або “лягушка”) [ЧК-2, с.30-31]. А вось з “таго” свету на “гэты” героя часта выносіць цудоўная птушка. У кожным разе “маршрут” героя адбываецца па “вертыкалізаванай гарызанталі”: з гары – долу пры руху на “той” свет і ў адваротным накірунку пры вяртанні з “таго” свету.

Стэп – поўная семантычная апазіцыя лесу. Ён часта мае выразныя адмоўныя канатацыі, галоўным чынам дзеля таго, што менавіта там знаходзіцца ўваход у “іншы свет”. Непасрэдна “стэп” узгадваецца ў казках не вельмі часта: у тэкстах ЧК-1 і ЧК-2 можна налічыць усяго 13 яго прыгадванняў, але ў даволі істотных кантэкстах. Праўда, часам стэп выступае ў абліччы сваіх семантычных замяшчальнікаў (напрыклад, “поля”).

Галоўная прасторавая азнака стэпу – гэта яго знаходжанне ў самым нізе “гэтага” свету. У адрозненне ад “лесу” як блізкага і ў большасці кантэкстаў суаднесенага са сферай “свайго”, “стэп” у казках амаль заўсёды суаднесены са сферай “чужога”: ён сам знаходзіцца ў “чужой старане” [ЧК-2, № 36].

Прастора ў стэпе мае свае адметныя асаблівасці. Яе вертыкаль, відавочна, уяўляе бінарную структуру “верх – ніз”, утвораную толькі дзвюма сферамі – “небам” і “зямлёй”. У тэкстах гэтая акалічнасць задаецца экспліцытна (напрыклад: “Ехалі, ехалі, ехалі, ехалі – і прыехалі ў такі стэп, што толькі і відна неба ды зямля” [ЧК-1, с.50]).

Лес і стэп у беларускіх фальклорных тэкстах супрацьпастаўляюцца таксама паводле прыкмет *напоўненасці – пустэльнасці*, што ўжо адзначалася вышэй. Яны з’яўляюцца ландшафтавымі элементамі, але па-рознаму прасторава арыентуюцца. У лесе пераважае вертыкальная арыентацыя, у стэпе – гарызантальная. Лес апасродкуе дачыненні Неба (Верху) і Зямлі (Нізу), у стэпе гэтыя дачыненні непасрэдныя. Лес семантычна маркіруе Поўнач і Верх, стэп – Поўдзень і Ніз. І як вынік усяго, лес аказваецца максімальна прыцягнутым да сферы сакральнага, а стэп, адпаведна, да інфернальнай сферы.

Высновы:

- 1) Паняцце “карціна свету” акцэнтуюе ўвагу на кагнітыўных аспектах праблемы ўзаемадачыненняў элементаў парадыгмы **МОВА – КУЛЬТУРА**. З гэтага пункту гледжання яна ўяўляе пачатковы і выніковы пункты працэсу пазнання рэчаіснасці.
- 2) У паняцці “мадэль свету” актуалізуецца сяміятычны аспект праблемы ўзаемадачыненняў элементаў парадыгмы **МОВА – КУЛЬТУРА**.
- 3) Узаемадачыненні паміж паняццямі “карціна свету” і “мадэль свету” маюць такія ж характары, як і стасункі паміж сэнсам і значэннем.

4) Канцэпт – сфармуляваная ідэя тэксту (дыскурса). Адно з найбольш істотных прызначэнняў канцэптаў – мадэляванне знакавымі сродкамі типовых канфігурацый (мадэляў мвету) нацыянальнай культуры.

Этнакультурны патэнцыял катэгорый тэксту

Для таго, каб выявіць складаны рух тэксту ад пытанняў “*хто?*”, “*што?*”, “*каму?*” і “*навошта?*” да пытання-праблемы “*як?*”, “*якім чынам?*”, якое складае форму існавання тэксту, паспрабуем вылучыць у ім асноўныя катэгорыі, уяўляючы тэкст як найвышэйшую камунікатыўную адзінку.

Кожны тэкст – гэта не хаатычнае напластаванне моўных адзінак розных узроўняў, а ўладкаваная сістэма – узаемазвязаныя адзінкі маюць узаемаабумоўлены характар. Аднак тэкст можа падзяляцца на элементы. Знітаванасць слова ці сказа не супярэчыць магчымасці іх падзелу на больш элементарныя кампаненты. Сістэмнасць і структураванасць тэксту дае магчымасць дзяліць яго як у фармальным (архітэктанічным), так і ў зместавым (кампазіцыйным) плане. Тэксты буйных форм падзяляюцца на часткі, раздзелы, абзацы, якія маюць свае лакальныя тэмы і пэўную фармальную і зместавую самастойнасць. Яна выяўляецца, напрыклад, у магчымасці публікацыі або сцэнічнага ўвасаблення асобных фрагментаў рамана, аповесці, п’есы. Але такая семантычная незалежнасць – адносная, бо патрабуе тлумачэнняў з боку ўсяго тэксту.

Падзельнасць тэксту дае нам магчымасць аперыраваць асобнымі тэкставымі фрагментамі рознага аб’ёму як адносна незалежнымі адзінкамі. Аднак пры аналізе цэлага тэксту выяўляецца, што семантычная самастойнасць асобных частак паступова змяншаецца падчас яго разгортвання, у канцы тэксту яна практычна знікае: усе фрагменты звязваюцца ў адзінае кагерэнтнае поле (пад *кагерэнтнасцю* разумеецца тэкстаўтваральная сувязь паміж сказамі, якая закранае ўсе віды граматычных і семантычных адносін у межах тэксту – сэнсавае адзінства структур свядомасці). Такім чынам, звязнасць тэксту і незалежнасць яго частак знаходзяцца ў дачыненнях адваротна прапарцыянальнай залежнасці.

Мастацкі тэкст неаднародны па сваёй структуры. У ім распрацоўваюцца розныя сюжэтныя лініі, перакрываюцца розныя тэмы, змяняюцца аўтарскія пазіцыі. З іншага боку, усе гэтыя з’явы злучае адна тэма ці адзін герой. Наяўнасць гэтых рознаскіраваных чыннікаў можна растлумачыць неадпаведнасцю паміж лінейным разгортваннем тэксту і шматмернай рэчаіснасцю, якая адлюстроўваецца ў тэксце. Апісваць адначасовыя адзінкі можна толькі шляхам паслядоўнага пераходу ад аднаго да другога. Чытачу мастацкага твора здаецца, што аўтар кідае адно і пачынае зусім другое, выкарыстоўваючы т.зв. “сігналы адначасовасці”: “*між іншым...*”, “*а разам з тым...*”, “*у гэты ж час...*” і іншыя.

Мастацкі свет, як правіла, адлюстроўвае паступовы рух развіцця свету рэальнага, значыць, можна казаць пра перавагу такой арганізацыі сюжэту, якая б рухала яго наперад. Таксама мае месца і праспекцыя ў вузкім сэнсе – “чаканне” наступных падзей, і рэтраспекцыя – зварот да падзей, якія ўжо

адбыліся. Галоўным сігналам такой праспекцыі з’яўляецца змена граматычнага часу – перавод яго ў рэгістр будучага. Дадаткова могуць выкарыстоўвацца і некаторыя лексічныя сігналы: “*потым*”, “*яшчэ не аднойчы*”, “*значна пазней*”.

Дзякуючы таму, што ў праспекцыю трапляе інфармацыя, якая будзе падрабязна выкладацца ў наступных частках тэксту, праспектыўныя фрагменты звычайна невялікія па аб’ёму, і “вяртанне чытача” ў “перарваны канцінуум” не робіцца асабліва складаным. Даволі часта праспекцыя зусім не ўтрымлівае звестак пра далейшае разгортванне дзеяння і выступае ў якасці інтэнсіфікатара ўвагі чытача, скіроўваючы яго цікавасць: “*Калі б толькі [Косміч] ведаў, што адбудзецца з ім за гэты час...*” (Б. Мікуліч).

Рэтраспекцыя, у адрозненне ад праспекцыі, можа надоўга выводзіць дзеянне з сюжэтнага цяперашняга часу. У беларускай літаратуры ёсць шмат твораў, у якіх сюжэтны цяперашні час з’яўляецца толькі межамі для распаўядання-успаміну (напрыклад, “Дзікае паляванне караля Стаха” У. Караткевіча). Без рэтраспекцыі не абыходзіцца практычна ніводзін тэкст. Формы і працягласць яе могуць змяняцца, але сігналы ўвядзення (лексемы, якія ўваходзяць у тэматычную групу ‘памяць’, прыслоўі месца і часу *тады*, *там*) і функцыі захоўваюцца.

Рознаскіраваныя ў часавых і сэнсавых адносінах катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі маюць і агульныя характарыстыкі. Абедзве катэгорыі звязаны з частковым семантычным паўторам: спачатку інфармацыя рэпрэзентуецца ў згорнутым выглядзе, потым яна разгортваецца; абедзве выконваюць функцыю “дапаўнення рэчаіснасці”⁶⁰ і, падзяляючы адзінства “сучаснага”, адначасова арганізуюць яго сувязь з мінулым і/або будучым, спрыяюць стварэнню шматмернасці асноўных зместавых універсальных тэксту – чалавека, прасторы і часу.

Даследчыкі прапануюць разглядаць кожную камунікатыўную адзінку ў трохкутніку “*Я – зараз – тут*”. Такім чынам, адзінка існуе толькі пры ўмове наяўнасці трох каардынат: суб’екта паведамлення, часу і месца. Тэкст – камунікатыўная адзінка, якая адказвае на пытанні “*хто?*”, “*калі?*”, “*дзе?*”, размяшчае створаную аўтарам рэчаіснасць у ідэнтычнай сістэме каардынат. Абавязковасць гэтых каардынат у кожным тэксце робіць іх універсальнымі зместавымі катэгорыямі тэксту.

Усё, “што і як” робіцца ў мастацкім тэксце, здзяйсняецца для як мага больш поўнай характарыстыкі персанажаў. Ім прысвячаюцца і менавіта з імі звязваюцца і час, і прастора, якія часам настолькі непарыўна спалучаюцца, што іх практычна немагчыма адасобіць. Гэтае шчыльнае лакальна-тэмпаральнае адзінства М. Бахцін назваў *хранатопам*. Мастацкі час, на яго думку, асобна ад суб’екта-персанажа не існуе, бо апісанне часу – гэта заўсёды апісанне чалавека ў часе. Чытачу можа быць даволі цяжка вызначыць для сябе “аб’ектыўны” рух часу. Часцей за ўсё гэта назіраецца пры чытанні мадэрнісцкіх і постмадэрнісцкіх твораў (А. Глобус, А. Наварыч, А. Мінкін,

⁶⁰ Levinson St. Pragmatics. – N.Y.: 1983. – P. 43.

І.Бабкоў і інш.). Так званы “аб’ектыўны” час у найбольшай ступені залежыць ад індывідуальнага ўспрыняцця тэксту. Для героя твора, таксама як і для рэальнай асобы, рух часу нераўнамерны: ён то імкліва ляціць, то марудна цягнецца.

Нераўнамерна цячэ апісаны аўтарам час і для чытача. Яго ўспрыманне не вызначаецца аўтарскімі спасылкамі накшталт “*праз два гады*”, “*зімою*”, “*час ляцеў вельмі хутка*”. Яно кіруецца шчыльнасцю разгорнутых падзей. Героям твораў Васіля Быкава адводзіцца ўсяго некалькі дзён (а то і гадзін), але ў гэты час укладаецца значна больш падзей, чым у некалькі гадоў жыцця Хомкі – героя аповесці Максіма Гарэцкага “Ціхая плынь”.

Фрагменты тэксту, у якіх на адзінку часу прыпадае шмат падзей, чытач успрымае як дынамічныя, і наадварот. Можна сказаць, што час стабільна прысутнічае ў тэксце, ён успрымаецца і персанажамі ўнутры сваёй мастацкай рэчаіснасці, і чытачамі, якія знаходзяцца за яе межамі, не сам па сабе, а толькі праз героя, які знаходзіцца ў гэтым часе і дзейнічае ў ім.

Прастора ў яе мастацкім адлюстраванні, у адрозненне ад часу, больш самастойная. Апісанне месца – прыроды ці замкнёнай прасторы – складае даволі самастойны фрагмент тэксту. Дастаткова прыгадаць раманы Кузьмы Чорнага “Зямля” і “Сястра”, аповесць Максіма Гарэцкага “Дзве душы”. Але і прастора ў тэксце не з’яўляецца аўтаномнай у дачыненні да прысутнасці чалавека. Пейзажныя замалёўкі адлюстроўваюць яго настрой; інтэр’ер – яго звычкі і схільнасці. Значыць, месца, як і час, утрымлівае інфармацыю аб персанажы. Такую падпарадкаванасць мастацкага выкладу задачы характарызацыі суб’екта Ю.М.Лотман назваў “чалавекаскіраванасцю” мастацкага тэксту.

У мастацкім тэксце вылучаецца своеасаблівы інфарматыўны ўзровень – падтэкставы. Ён “паведамляе” тэксту дадатковыя значэнні. Падтэкст, як вядома, даволі рэдка, але абавязкова выяўляецца і ўключае ў зместава-фактычную інфармацыю (пра якую гаворка вялася вышэй) свае сігналы.

З гэтага вынікае, што інфарматыўнасць (як тэкставая катэгорыя) у дачыненні да мастацкага тэксту павінна разумецца як катэгорыя гетэрагеннай шматканальнай інфарматыўнасці. Нягледзячы на сваю неаднароднасць, яна мае адзіную скіраванасць на распыццё галоўнай ідэі – канцэпту тэксту.

Гэтая падпарадкаванасць агульных і прыватных сродкаў і функцый выкананню адзінай задачы забяспечвае іх узаемасувязь і ўзаемадзеянне – сістэмнасць. Асаблівасць гэтай катэгорыі – яе закрыты характар. Адзінкі мовы знаходзяцца ў пастаяннай дынаміцы, руху на шляху ад узнікнення да знікнення. Сістэма мовы папаўняецца новымі і страчвае старыя элементы. Сістэма ж тэксту жорстка абмяжоўваецца прасторай і часам. Таму ніводзін з яе элементаў нельга ўдасканаліць, ліквідаваць або замяніць. Наяўнасць некалькіх т.зв. “чарнавых” варыянтаў мастацкага тэксту не азначае адкрытасці сістэмы або існавання паміж імі варыянтных / інварыянтных адносін, але сведчыць пра

цяжкі шлях выпрацоўкі таго адзінага тэксту, які будзе канчатковым, кананічным.

Магчымасць некалькіх тлумачэнняў аднаго і таго ж тэксту, наяўнасць розных яго інтэрпрэтацый не супярэчыць закрытаму характару мастацкай сістэмы. Прынцыповая магчымасць шматлікіх інтэрпрэтацый сведчыць аб дынамічным характары ўспрыняцця тэксту. Яна залежыць не ад адрасанта і паведамлення (нязмённых элементаў камунікатыўных актаў перадачы – прыёму інфармацыі), а ад адрасата – адзінага пераменнага элемента, г.зн. ад асобы чытача і соцыума, да якога ён належыць. Такім чынам, закрытасць тэкставай сістэмы цалкам дыктуецца аўтарскай інтэнцыяй і звязана з завяршэннем працэсу разгортвання тэксту.

Тэксту абавязкова ўласціва катэгорыя завершанасці. Гэта адрознівае яго ад *non-text* (“не-тэксту”). Адзначаныя вышэй катэгорыі (падзельнасць і звязнасць, праспекцыя і рэтраспекцыя, інфарматыўнасць, хранатоп) можна заўважыць, няхай і ў іншым выглядзе, на сінтаксічным узроўні. Завершанасць і канцэптэуальнасць уласцівыя толькі цэламу тэксту. Інтэнцыйны характар завершанасці залежыць ад аўтара, які “выступае як гаспадар – дзе лічу патрэбным, там і стаўлю фінальную кропку”⁶¹.

Абавязковая катэгорыя тэксту – мадальнасць. Не існуе тэкстаў стылістычна нейтральных. Мадальнасць – вынік суб’ектыўнага аўтарскага асэнсавання рэчаіснасці. Яна адлюстроўвае свет, убачаны вачыма аўтара. Кожны з нас будзе ўласную карціну свету, але ніхто не ў стане ахапіць усе прыкметы ўсіх прадметаў і з’яў, і кожны выбірае з гэтага бясконцага мноства свае прыкметы, што адпавядаюць уласнаму светабачанню. Таму можна лічыць, што мадальнасць тэксту выяўляецца не столькі наяўнасцю спецыяльных мадальных слоў, колькі ў выбары характарыстык, здольных рэпрэзентаваць адлюстраваныя ў тэксце аб’екты, а таксама ў выбары саміх аб’ектаў распаўядання, якія паказваюць асяроддзе мастака-творцы.

З мадальнасцю і канцэптэуальнасцю тэксту звязана яго прагматычная скіраванасць. Усе тэксты ўсіх жанраў і функцыянальных стыляў разлічаны на перлакутыўны эффект. Гэты эффект можа быць знешне выражаным учынкам, маўленчым дзеяннем або вербальна не выражаным дзеяннем – зменай у думках, пачуццях, поглядах. Мастакі тэкст разлічаны перш за ўсё на апошняе. Таму прагматычная накіраванасць тэксту праяўляецца праз такую арганізацыю ўсіх элементаў тэкставай сістэмы, якая аптымальна, найлепшым чынам забяспечвае прыцягненне чытача на бок аўтара, пераконвае яго ў справядлівасці аўтарскай ідэі.

Прагматычная скіраванасць тэксту можа праяўляцца экспліцытна, калі аўтар запрашае чытача ісці шляхам сваіх разважанняў. Часцей аўтарская прагматычная ўстаноўка рэалізуецца не праз спецыяльна выражанае “ўцягванне” чытача ў сістэму доказаў, а праз актуалізацыю тых элементаў мастацкай структуры, якія здольныя аказаць найбольшае ўздзеянне на чытача,

⁶¹Levinson St. Pragmatics. – N.Y.: 1983. – P. 67.

актывізаваць яго інтэлектуальныя і эмацыянальныя рэакцыі, скіраваўшы іх у найбольш эфектыўным для аўтара рэчышчы.

Адзначаныя вышэй катэгорыі тэксту звязаны з семантычнымі зрухамі і інфармацыйна-эстэтычнымі напластаваннямі, якія выклікаюцца актуалізацыяй моўных адзінак розных узроўняў. Склад гэтых катэгорый не заўсёды супадае ў розных даследаваннях. На нашу думку, гэта можна растлумачыць даволі малой даследаванасцю тэкставых адзінак, а таксама рознымі мэтамі іх вывучэння.

Прызнаўшы тэкст камунікатыўнай адзінкай вышэйшага іерархічнага ўзроўню, паспрабуем упісаць гэтую адзінку ў агульную схему моўнай культуры.

Згодна з вызначэннем Э.Бенвениста, “кожная моўная адзінка ўспрымаецца як самастойная, толькі калі яе можна ідэнтыфікаваць у складзе адзінкі больш высокага ўзроўню”⁶². Гэта значыць, што тэкст можа прэтэндаваць на статус лінгвакультурнай адзінкі, калі ён уваходзіць у склад больш буйнога ўтварэння ў якасці элемента. Акрамя гэтага, тэкст павінен мадэлявацца. Іншымі словамі, мноства канкрэтных тэкстаў павінна зводзіцца да нейкай абстрактнай мадэлі. Яна і будзе падставай для стварэння новых канкрэтных тэкстаў, на ўзор таго, як мадэль $S+P+O$ (S = суб’ект, P = прэдыкат, O = аб’ект) дае бясконцае мноства сказаў, якія маюць суб’ект, прэдыкат і прамое дапаўненне.

Тэарэтычна, можна скласці мадэль “Палескай хронікі”, трылогіі “На ростанях” ці рамана “Сэрца на далоні”. Але практычна выявіцца, што такія мадэлі не могуць стварыць больш нічога, акрамя названых твораў, бо мастацкі тэкст, як і кожны твор мастацтва, – з’ява ўнікальная.

Аднак памылковым будзе тэзіс аб тым, што прынцыпова немагчыма стварыць мадэль тэксту. Ёсць такія тэксты, што паддаюцца мадэляванню. Гэта даказаў у 1928 годзе вядомы даследчык У.Я.Проп, аўтар прац па граматыцы жанру (“Марфалогія казкі” і “Трансфармацыя чарадзейнай казкі”). Ён піша: “Можна назіраць, што персанажы чарадзейных казак, наколькі б разнастайнымі паводле свайго аблічча, узросту, роду заняткаў, сваёй наменклатуры яны не былі, робяць у ходзе дзеяння адно і тое ж. Гэтым вызначаецца адрозненне паміж пастаяннымі і пераменнымі велічынямі. Функцыі персанажаў – велічыні пастаянныя, усё астатняе можа змяняцца”⁶³.

На падставе праведзенага структурнага аналізу Проп вылучае 31 функцыю (дзеянне) і 150 статычных элементаў (суб’екты і аб’екты дзеяння), у камбінацыі якіх упісваецца практычна кожная чарадзейная казка.

Прыкладамі змадэляваных тэкстаў з’яўляюцца заявы, рэцэнзії і іншыя тэксты афіцыйна-справавога і навуковага стыляў. Яны складаюцца паводле шаблону, які мае інварыянтныя і варыянтныя элементы. Прымаючы пад увагу гэты факт, усе тэксты можна падзяліць на тры катэгорыі:

- 1) *шаблонныя* – маюць клішыраваную форму і клішыраваны змест: заявы, патэнты, юрыдычныя дакументы, анатацыі, рэцэнзії;

⁶² Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – М.: 1965. – С.438-439.

⁶³ Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: 1969. – С. 42.

2) *узуральныя* – рэгламентуецца характар кампанентаў кампазіцыйнай схемы і (часткова) іх паслядоўнасць: дысертацыі, газетныя тэксты-каментары, рэпартажы;

3) *свабодныя* – тыя, якія не падлягаюць шаблоннаму мадэляванню: мастацкія творы, публіцыстыка.

Такім чынам, неабавязковае або непрыдатнае для мастацкага тэксту паняцце мадэляванасці можа мець дачыненне да тэкстаў іншых тыпаў.

Другая значная падстава для справядлівасці выдзялення тэкставага ўзроўню – магчымасць / немагчымасць быць кампанентам больш буйнога ўтварэння. Даследчыкі лічаць не зусім правільнай ідэю атаясамлення самастойнага, завершанага, сістэмнага з несамастойнай сутнасцю, якая набывае значэнне толькі ў складзе цэлага. Дазволім сабе не пагадзіцца з гэтым. Напрыклад, пенталогія Івана Шамякіна “Трывожнае шчасце” або трылогія Якуба Коласа “На ростанях” уяўляюць аб’яднанні тэкстаў, звязаных паміж сабою шэрагам прыкмет. Але пры гэтым яны захоўваюць магчымасць аўтаномнага функцыянавання.

Мастацкі тэкст мае некалькі прыкмет. Гэты факт дазваляе нам уявіць магчымасць яго ўключэння не ў адну, а ў некалькі буйных груп. Згодна з тым, як асобныя прыкметы некаторых лексічных адзінак дазваляюць фарміраваць іх розныя парадыгматычныя супольнасці, сукупнасці тэкстаў таксама выяўляюць агульныя фармальныя і зместавыя кампаненты. Яны даюць падставы для парадыгматычнага аб’яднання тэкстаў – утварэння іх парадыгм.

Мы лічым, што можна весці гаворку, прынамсі, пра тры парадыгмы, у якія ўваходзіць кожны тэкст.

1) *Жанравая* – аб’ядноўвае тэксты на падставе іх жанравых прыкмет. Жанр твора з’яўляецца яго тэкставым маркерам, дыктуе структурныя асаблівасці тэксту, пэўным чынам уплывае на яго аб’ём, ускосна адбіваецца на мове. “Сярэдні” чытач часта ўвогуле не звяртае ўвагі на жанравыя вызначэнні твораў. Аўтар, наадварот, вельмі ўважліва ставіцца да жанру свайго твора, часта імкнецца растлумачыць свой выбар у прадмове, каментарых, асобных артыкулах. Мы будзем разумець жанр не толькі як кадыфікаваную арганізацыйную форму выкарыстання мовы і функцыянальна-структурны тып увасаблення тэмы, але і як стандартызаваны тып адбору і арганізацыі пазамоўных фактаў і моўных сродкаў. Менавіта агульнасць кампазіцыйна-моўных характарыстык і дазваляе нам разглядаць жанр як парадыгму тэкстаў, а кожны асобны тэкст адпаведнага жанру як элемент гэтай парадыгмы.

2) *Стылявая* – аб’ядноўвае тэксты на падставе іх функцыянальнай прыналежнасці, якая адлюстроўвае абмежаванні, вылучаныя сітуацыяй зносін. Апошняя ў дачыненні да тэксту з’яўляецца асновай выкарыстання ў тэксце пэўных моўных сродкаў, што ў сваю чаргу абумоўлівае камунікатыўны характар тэксту. Паколькі кожны тэкст – вынік якой-небудзь камунікатыўнай сітуацыі, пазастылявых тэкстаў

няма. Такім чынам, кожны тэкст уключаецца ў адну са стылявых парадыгм.

3) *Аўтарская* – аб'ядноўвае усе тэксты аднаго аўтара. Схемай гэтага тыпу парадыгмы можна лічыць творчы метадаў аўтара. Чытач здольны заўважыць тыя якасці твораў, якія паўтараюцца ў розных аўтараў. Доказам існавання такой парадыгмы можна лічыць аўтарскі слоўнік, які дапамагае вызначыць колькасны і якасны склад таго, што ўяўляе лексічны ўзровень аўтарскай парадыгмы. Апошняя ўяўляецца цікавай яшчэ і таму, што ў яе межах найбольш выразна праяўляецца роля асноўнай ідэі і індывідуальна-аўтарскіх канцэптаў. Філосафы лічаць канцэпт адным з выражэнняў абагуленай ісціны, якая паводле сваёй прыроды ніколі не вычэрпваецца да канца. У гэтым плане можна весці гаворку пра невычарпальныя магчымасці канцэптуальнай ідэі тэксту, магчымасці прадстаўлення новых аргументаў для яе доказаў або для адлюстравання новых яе бакоў. Гэта стварае базу сінтагматычных сувязяў завершаных тэкстаў, аб'яднанне іх у трылогіі, пенталогіі, эпопеі.

Найбольш выразна сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны тэкстаў праяўляюцца ў межах аўтарскай парадыгмы. Зразумела, што яны не такія разгорнутыя як тыя, што назіраюцца на ўзроўні жанравай або стылявой парадыгмы. Аднак яны існуюць, і гэты факт пацвярджае справядлівасць разгляду тэксту як адзінкі вышэйшага ўзроўню моўнай іерархічнай структуры.

Карыстаючыся гэтым, мы можам выявіць і феномен актуалізацыі на ўзроўні цэлага тэксту. Фарміраванне яго структуры ажыццяўляецца на працягу ўсяго тэксту. У гэтым сэнсе мэтазгодна разгледзець спецыфіку працэсу актуалізацыі, уласцівай толькі тэксту.

Асноўнай функцыяй актуалізацыі на ўзроўні тэксту з'яўляецца вылучэнне на пярэдні план, узмацненне тэкставай катэгорыі. Гэтаму вылучэнню ў рознай ступені пры дапамозе розных сродкаў падлягаюць усе катэгорыі тэксту. Адны з іх робяцца відавочнымі адразу, іншыя патрабуюць асаблівай увагі чытача. Але ў кожным з выпадкаў пры ўсёй абстрактнасці паняцця 'катэгорыя', усе яны маюць выражэнне ў кампазіцыйнай і маўленчай структуры тэксту.

Высновы:

1) Катэгорыі тэксту – групы элементаў тэксту, якія вылучаюцца на падставе агульных прыкмет. Звычайна вылучаюцца наступныя тэкставыя катэгорыі:

- *Падзельнасць* – магчымасць падзелу тэксту як у фармальным (архітэктанічным), так і ў зместавым (кампазіцыйным) плане.

- *Звязнасць* – зліццё семантычна самастойных асобных фрагментаў у адзінае кагерэнтнае поле.

- *Праспекцыя* – выражэнне інфармацыі, якая будзе падрабязна выкладацца ў наступных частках тэксту, перавод дзеяння ў рэгістр будучага часу; чаканне наступных падзей; забяганне наперад (flash forward).

- *Рэтраспекцыя* – выражэнне інфармацыі, якая падрабязна выкладалася ў папярэдніх частках тэксту, выведзенае дзеянне з сюжэтнага цяперашняга часу; зварот да падзей, якія ўжо калісьці адбыліся; забяганне назад (flash back).
- *Лакальна-тэмпаральная аднесенасць (хранатоп)* – наяўнасць трох каардынат: суб'екта паведамлення, часу і месца.
- *Канцэптуальнасць* – абавязковая наяўнасць канцэпту, галоўнай ідэі тэксту; падзел інфармацыйнай плыні тэксту на *зместава- фактычную* (“што адбываецца ў тэксце?”) і *канцэптуальную* (“навошта яно адбываецца?”) інфармацыю.
- *Сістэмнасць* – наяўнасць аднастайных зносін паміж узаемазвязанымі моўнымі адзінкамі.
- *Інфарматыўнасць* – падпарадкаванасць агульных і прыватных сродкаў і функцый тэксту выкананню адзінай задачы – перадачы інфармацыі.
- *Завершанасць* – вынік завяршэння працэсу спараджэння тэксту.
- *Мадальнасць* – выбар аўтарам тэксту з бясконцага мноства прадметаў і з’яў тых прыкмет, якія адпавядаюць яго светабачанню.
- *Прагматычная скіраванасць* – пабуджэнне чытача да рэакцыі ў адказ.

Матэрыялы да практычных заняткаў

Прыказкі і прымаўкі

Аб працы

Работа ў ахвоту, ды дзень мал.
 Работа – не забота: забота, калі няма работы.
 На свеце як бывае? Хто працуе (дбае), той і мае.
 Мацей, папацей, калі хлеба захацеў.
 Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца.
 Той хорош, хто для справы гож.
 Працуй, нябожа, то і Бог дапаможа.
 За што добра бярэшся, канца даб’ешся.
 Пчола пчалмі, а сам не спі!
 Паміраць збірайся, а жыта сей.
 Ранняя пташка зярняткі клюе, а позняя – вочкі трэ.
 Скоры паспех людзям на смех.
 Гуляй, галота, калі ахвота: якая плата, такая й работа.
 Працуй да поту – з’ясі ў ахвоту.
 Каторы конь цягне, таго і паганяюць.
 Добра ўсё ўмець, але не ўсё рабіць.
 Умей танчыць, а рабіць гора навучыць.
 Мазалёвай працай не здабудзеш палацаў.

Аб Радзіме і чужыне

Родная зямелька, як зморанаму пасцелька.
 Мілы той куток, дзе вязалі пупок.

Дома і салома ядома.
Кожны кулік жыве, дзе прывык.
Добра на Дану, ды лепей у даму.
На чужыне і камар гіне.
На чужой старане паклонішся й баране.
І дома не мёд, але ж і ў чужых не піва.
Што сяльцо, то нараўцо, што хутарок, то гаварок.

Пра чалавека і грамадства

Папаў у вараны – каркай, як яны.
З кім павядзешся, ад таго і набярэшся.
Хоць назадзе, абы ў стадзе.
З міру па ніпцы – голаму сарочка.
Не той сябра, хто мёдам мажа, а хто праўду кажа.
Добра карміць сытага, а галіць лысага.
Так у гасці звалі, аж рукавы адарвалі.
І пірагоў шкода, і гасцей сорам.
Госць, не госць, а калатні досць.
Начлег з сабой не носяць, а ў людзей просяць.

Пра ўласнасць

На сваім сметніку і верабей гаспадар.
Усё тут наша, толькі мы яму не свае.
Тады маю, калі ў руках трымаю.
Купіў бы сяло, ды грошай гало.
Паехаў бы на кірмаш, ды грошай нямаш.
За свой грош усюды хорош.
Чэшацца, свярбіцца – хочацца разжыцца.
Меў бы ніву – знаў бы і сілу.
На ваўку добры кажух, ды прышыты.
У лысага чуб не пазычыш.
Як ёсць сіла, дык і за мяжой ніва.
Не таму згалелі, што елі, а таму, што ліхадзеі тоўстае горла мелі.
Была ў сабакі хата, ды ад дажджу згарэла.
Які бот не скурат, але лапцю не брат.

Аб вартасцях

Шчыраму і чужая болька колка.
Добраму чалавечку добра і ў запечку.
Добрыя вочы не баяцца дыму.
Добраму толькі кіў, а на лядашчага трэба кій.
Адвага або мёд п'е, або кайданы трэ.
Старожа лепей варожы.
Хіцер Зміцер, але ж і Саўка – не дурак.
Ад паклону галава не балела нікому.
Не чорт вінаваты, што тараваты.
Маўчок – пятачок, а два маўчкі – грывеннік.
У закрыты рот муха не заляціць.

Разумныя жарты пахвалы варты.
Зерне да зерня – будзе поўная мерня.

Аб недахопах і заганах

З ліхім чалавекам і гадзіна (можа здацца) векам.
У ліхога пчаляра і мёд горкі.
Які Сава, такая і слава.
Слоў мяшок, а спраў – на вяршок.
Мякка сцэле, ды мулка спаць.
Як свінню не кліч, выдасць лыч.
Разумная галава, ды на дурной шыі.
Вырас пад неба, а дурны, як трэба.
За дурною галавою нагам няма спакою.
Хоць і не звер, ды чорт яму вер.
Завіднае вока бачыць далёка.
Пусці нахабу пагрэцца, то й самому няма дзе дзецца.
Есці дай, а работы не пытай.
Стук, грук – абы з рук.
Баязліваму і корч – мядзведзь.
Сядзіць моўча, ды дума ў яго воўча.
Пайшоў Апанас па квас, дык ні Апанаса, ні квасу.
У яго са сваім хлебам паабедася.
Пралазу відаць адразу.
Такі свет настаў: ні палажы, ні пастаў.
Не будзь ласы на чужыя каўбасы.

Фразеалагічныя адзінствы

Дзеянне

Вести себя несерьёзно. *Валяць дурня.*
Вести себя озорно. *Хадзіць на галаве.*
Вести себя скрытно, не показываться. *Не казаць носа.*
Выступать впустую. *Гаварыць на вецер.*
Говорить несурьезности. *Гарадзіць плот.*
Действовать бессовестно. *Адбіраць у старца кій.*
Действовать глупо. *Тварыць дураку.*
Действовать криком. *Браць горлам.*
Действовать напористо. *Даваць дыхту.*
Действовать несерьёзно, бессмысленно. *Зубы прадаваць.*
Действовать рискованно. *Лезці на ражон.*
Действовать старательно. *Вылузвацца са скуры, выцягвацца ў нітку.*
Действовать с трагическим исходом. *Налажыць галавой.*
Действовать широко, с размахом. *Варочаць светам.*
Запомнить. *Запісаць сабе на лоб.*
Исполнять чужую волю. *Скакаць пад чужую дудку.*
Кричать. *Рваць горла.*

Кричать сильно. *Крычаць дурным голасам.*
Капризничать. *Выкідваць конікі.*
Наговаривать невесть что. *Каціць бочкі арыштантаў.*
Надоедать беспрестанно. *Не даваць збыту.*
Надоедать сильно. *Давацца ўзнакі.*
Насмехаться, издеваться. *Строіць кпіны (кепікі).*
Обобратить обманом. *Абуць у лапці.*
Обойти ловко. *Падцёрці нос.*
Осуществлять намерение расчётливо. *Падбіваць клінкі.*
Оставляют решительно. *Атрасаць рукі.*
Относиться подозрительно, недоброжелательно. *Коса глядзець.*
Переживать отчаянно. *Лезці на сценку.*
Подстегнуть. *Падліць вару.*
Подчинять своей воле. *Ездзіць вярхом.*
Поступать безрассудно. *Спяшацца на шыбеніцу.*
Потворствовать. *Даваць патолу.*
Подгонять сильно. *Гнаць у карак.*
Проявлять негостеприимство. *Разводзіць сталы.*
Проявлять неблагодарность. *Забываць хлеб-соль.*
Проявлять неверность, хитрить. *Віляць хвастом.*
Проявлять своенравность. *Біць у хамут (аглоблі).*
Разбогатеть в трудных условиях. *Разжыцца на калу.*
Развлекать разговорами. *Разводзіць лады.*
Сделать невозможное. *Выламаць з калена.*
Сделать для виду. *Здаць рад.*
Смеяться злорадно. *Скаліць зубы.*
Спутать в рассуждениях, при рассказе. *Збіць з тропу.*
Стравить. *Звязаць хахлы.*
Требовать решительно. *Прыставаць з кароткімі гужамі.*
Убавить спеси. *Пазбіваць рогі.*
Убежать. *Падмазаць пяткі.*
Убежать стремительно. *Задаць лататы.*
Удрать. *Даць ходала.*
Узнать случайно, неточно. *Пачуць адным вухам.*
Уклониться от возвращения долга. *Накрыцца хвастом.*
Унижаться. *Лізаць падноскі.*
Упрекать постоянно и грубо. *Есці поедам.*
Упустить выгоду. *Даць зевака.*
Утратить возможность воздействовать. *Насыпаць на хвост солі.*
Учудить. *Умудрыць штуку.*

Станы

Бездельничать. *Біць байды, спраўляць лодара.*
Быть в полном довольстве. *Есці на два бакі.*
Быть на иждивении. *Сядзець на карку.*

Быць очень похожим. *І бубкі падабраць.*
Дрожаць от холода. *Прадаваць дрыжыкі.*
Заболець, умереть. *Адкінуць капыты (хвост).*
Задумывацца. *Браць да галавы.*
Заинтересоваться. *Пакласці вока, упасці ў вочы.*
Не верить. *Не даваць веры.*
Не появляцца. *Не казаць вачэй.*
Оживиться в росте (о растениях). *Падняць вушы.*
Оказаться без средств существования. *Класці зубы на паліцу.*
Оказаться в безвыходном положении. *Завязаць свет.*
Оказаться в больших заботах. *Знайсці пятлю (хамут) на шыю.*
Оказаться грубым, диким, невоспитанным. *Радзіцца ў лесе.*
Оказаться обиженным случайно. *Трапіць пад злосць.*
Отказаться навсегда. *Асінкаю заламаць.*
Ошущаць неловкость. *Свяціць вачамі.*
Погибнуть. *Скруціць сабе галаву.*
Прекратить рост, движение. *Сесці дзеўбам.*
Просиживать в бездействии. *Аціраць вуглы.*
Сильно устать. *Упасці з капылля далоў.*
Смеяться (очень). *Класціся (класціся покатам, душыцца) са смеху.*
Сожалеть. *Чухаць патыліцу.*
Стать богачом. *Наесці чэрава.*
Стать недовольным. *Закапыліць вусны.*
Страдаць. *Біцца галавой аб сцяну.*
Удивляцца. *Давацца дзіву.*
Упускать выгоду. *Спаць у шапку.*
Утратить способность соображать. *З'ехаць з глузду.*

Абставіны

Без причины (пострадаць). *Ні за што ні пра што, за нішто ніякае.*
Безоглядно (бежать). *На злом галавы.*
Безоговорочно (исполнить). *Каб слова, каб слова сказаў, да словечка.*
Без свидетелей (поговорить). *З вока на вока.*
До конца жизни (помнить, быть). *Да веку, да скону.*
Задевая друг друга словами (начать). *Слова за слова.*
За ничто (работать). *На дурніцу.*
Кое-как (сделать). *Абы з рук.*
Неопределённо (иметь положение). *Ні дома, ні замужам.*
Неопределённо (находиться в состоянии). *Ні тпру, ні но.*
Неопределённо (вести себя). *І нашым і вашым.*
Непосредственно (встретиться). *Нос у нос.*
Не так (делать кому-то). *Не ў лад.*
Не удостоив взглядом. *Каб паглядзеў.*
Одиноко (проживать). *Сам сабе, сам сабой, сам-насам.*
С большими усилиями (пойти, сделать). *З крыкам, з гвалтам.*

Перыфразы

Арктика. Сусветны халадзільнік.
Беларусь. Край блакітных азёр.
Берэза. Беластволая прыгажуня.
Боровік. Грыбны кароль, грыбная знаць.
Вагон. Вандроўны дом, дом на колах.
Весна. Маладосць зямлі.
Война. Крывавая завіруха.
Вспомніць. Прыйсці на памяць, паварушыць памяць, вярнуцца ў памяць.
Говоріць. Ткаць словы.
Горад. Каменны лес, людскі мурашнік.
Гречыха. Паўночны рыс.
Дети. Будучыня свету.
Дождзь. Веснавое пітво.
Думаць. Снаваць думкі.
Жизнь. Жыццёвае мора.
Жыць. Таптаць дарогі, гнаць век.
Запомніць. Запісаць у памяць.
Зеленеть. Апрацаваць ў зеляніну.
Зубр. Гаспадар пушчы, пушчанскі цар.
Земля. Вечная карміцелька.
Картофель. Другі хлеб.
Кот. Тыграў сваяк.
Конфеты. Дзявочая прынада.
Кукушка. Вястунка год, баравае варажбітка.
Лес. Зялёнае мора, зялёны сябра.
Луч. Асколак сонца.
Любовь. Сардэчны пажар.
Лён. Беларускі шоўк.
Меха. Мякае золата.
Молодость. Вясна жыцця, раніца жыцця.
Морщины. Вестуны старасці.
Нарочь. Беларускае мора.
Небо. Блакітная бездань, пяты акіян.
Нефть. Чорнае золата.
Нравиться. Прыпадаць да сэрца.
Осудить. Пасадзіць на казённы хлеб.
Отечество. Край бацькоў, зямля бацькоў.
Очки. Шкляныя колы.
Пасека. Пчаліны гарадок.
Писать. Кіраваць пяром.
Прожить. Працерці век.
Пройти. Адмераць нагамі.

Птицы. Веснавыя госці.
Пчэлы. Крылатыя працаўнікі.
Реакция. Палітычны мароз.
Родить. Даць жыццё, пусціць на свет.
Самолёт. Жалезная птушка.
Смерть. Бязносае пані, кашчавая бабуля.
Смеяться. Сушыць зубы.
Снег. Белыя мухі, белы пух, белая коўдра.
Сова. Крылатая кошка.
Старость. Захад жыцця.
Суббота рабочая. Чорная субота.
Табак. Праклятае зелле.
Торф. Карычневае золата.
Трактор. Сталёвы конь.
Ударить. Паправіць партрэт.
Улыбнуться. Расцвісці ўсмяшкай.
Умереть. Выбрацца на пагост.
Утонуть. Пакарміць рыб.
Учиться. Грызці навуку.
Человек. Сын Зямлі, вянец прыроды.

Параўнаць арыгінальныя і перакладныя тэксты.

Ул. Караткевіч “Дзікае паляванне караля Стаха”	пераклад В.Шчадрыной
Няшчасная Беларусь!	Несчастливая Беларусь!
Добры, памяркоўны, рамантычны народ у руках такой поскудзі.	Добрый, покладистый, романтичный народ в руках такой погани.
І пакуль гэты народ будзе дурнем, так будзе заўсёды.	И пока этот народ будет дураком, так будет всегда.
Аддае чужынцам лепшых сваіх сыноў, лепшых паэтаў, дзетак сваіх наракае чужынцамі, прарокаў сваіх, быццам вельмі багаты.	Отдаёт чужакам лучших своих сынов, лучших поэтов, нарекает чужаками детей своих, пророков своих, как будто сам очень богат.
Аддае сваіх герояў на прэнг, а сам сядзіць у клетцы над міскай з бульбай ды бручкай і лыпае вачамі.	Отдаёт своих героев на дыбу, а сам сидит в клетке над миской с бульбой да брюквой и хлопает глазами.
Дорага б я даў таму чалавеку, які скіне нарэшце з шыі народнай усіх гэтых гнілых шляхцюкоў, тупых Номо Novus, пыхатых выскачак, прадажных журналістаў і зробіць яго гаспадаром уласнага лёсу.	Дорого я дал бы тому человеку, который сбросит наконец с шеи народной всю эту гнилую шляхту, тупых homo novus'ов, кичливых выскочек, продажных журналистов и сделает его хозяином собственной судьбы.

Усю кроў аддаў бы.	Всю кровь отдал бы.
<i>М.Цветаева</i>	<i>пераклад В.Аколавай</i>
Моим стихам, написанным так рано, Что и не знала я, что я – поэт, Сорвавшимся, как брызги из фонтана, Как искры из ракет,	Для маіх вершаў, складзеных так рана, Калі й не ведала, што я паэт, Імклівых, нібы пырскі ад фантана, Ці іскры ад ракет,
Ворвавшимся, как маленькие черти, В святилище, где сон и фимиам, Моим стихам о юности и смерти, – Нечитанным стихам! –	Для маіх вершаў, што як чарцяняты, Праніклі ў храм, дзе сон і фіміам, Напісаных пра май жыцця і страты, – І – неведомых вам! –
Разбросанным в пыли по магазинам (Где их никто не брал и не берёт!), Моим стихам, как драгоценным винам, Настанет свой черёд.	Што пыляцца на складах магазінаў (Дзе кніг ніхто не возьме і не браў!) – Для маіх вершаў, як каштоўных вінаў, Дзень кошту – не настаў.

Перакласці на беларускую мову

По отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности.

Истинная любовь к своей стране немыслима без любви к своему языку. Человек, равнодушный к родному языку, – дикарь. Он вредоносен по самой своей сути потому, что его безразличие к языку объясняется полнейшим безразличием к прошлому, настоящему и будущему своего народа.

К.Паустовский.

Без сомнения, всякое наше познание начинается с опыта; в самом деле, чем же пробуждалась бы к деятельности познавательная способность, если не предметами, которые действуют на наши чувства и отчасти сами производят представления, отчасти побуждают наш рассудок сравнивать их, связывать или разделять и таким образом перерабатывать грубый материал чувственных впечатлений в познание предметов, называемое опытом? Следовательно, никакое познание не предшествует *во времени* опыту, оно всегда начинается с опыта.

Но хотя всякое наше познание и начинается с опыта, отсюда вовсе не следует, что оно целиком происходит *из* опыта. Вполне возможно, что даже наше опытное знание складывается из того, *что* мы воспринимаем посредством впечатлений, и из того, *что* наша собственная познавательная

способность (только побуждаемая чувственными впечатлениями) даёт от себя самой, причём это добавление мы отличаем от основного чувственного материала лишь тогда, когда продолжительное упражнение обращает на него наше внимание и делает нас способными к обособлению его.

Поэтому возникает по крайней мере вопрос, который требует более тщательного исследования и не может быть решён сразу: существует ли такое независимое от опыта и даже от всех чувственных впечатлений познание?

Иммануил Кант.

Критика чистого разума

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКАЎ І ЭКЗАМЕНАЎ

1. Беларуская мова як замежная (БМЗ) у сучаснай навуковай парадыгме.
2. Праграма па спецыялізацыі БМЗ і яе асноўныя аспекты.
3. Тэрмінасістэма БМЗ. Праблема тэрмінаўтварэння.
4. Сучасныя падыходы да мовы і яе выкладання.
5. Прадмет і змест БМЗ.
6. Аспекты мовы пры яе вывучэнні як замежнай.
7. Этапы навучання БМЗ. Уключанае навучанне.
8. Узаемазвязанае навучанне відам маўленчай дзейнасці (ВМД).
9. Рэцэптыўныя і прадуктыўныя ВМД.
10. Схемы паслядоўна-часавых суадносін ВМД.
11. Разуменне як лінгваметадычная праблема.
12. Уменні і навыкі ў замежнай мове: спецыфіка, методыка развіцця.
13. Моўныя здольнасці, маўленчая асоба і праблемы выкладання БМЗ.
14. Міжкультурная камунікацыя і навучанне БМЗ.
15. Моўны асяродак і яго функцыі ў навучанні.
16. Паняцце навучальнага матэрыялу і моўнага матэрыялу.
17. Адзінкі навучальнага матэрыялу.
18. Статус тэксту ў навучанні мове як замежнай.
19. Лінгваметадычная інтэрпрэтацыя тэксту.
20. Праблема граматыкалізацыі навучальнага тэксту і сродкі яе папярэджання.
21. Падручнік у курсе БМЗ. Сучасныя канцэпцыі падручніка.
22. Прынцыпы складання моўнага матэрыялу для кіравання навучальным працэсам.
23. Навучальны працэс і яго аспекты: валоданне аўдыторыяй, размяшчэнне навучэнцаў і выкладчыка і інш.
24. Урок. План урока.
25. Рэалізацыя метадычных прыёмаў на занятках.
26. Кваліфікацыя выкладчыка замежнай мовы. Аспекты кваліфікацыі.
27. Праблемнае і творчае навучанне замежнай мове.
28. Уступна-фанетычны курс у сістэме навучання БМЗ.
29. Паняцце фанетычнага аўтаматызму і методыка яго выпрацоўкі.
30. Прынцып пабудовы комплекса карэкцёрных практыкаванняў.
31. Метады навучання мове як замежнай.
32. Супастаўляльны метады у навучанні БМЗ.
33. Практычны аспект моўнай тыпалогіі.
34. Дынамічны стэрэатыпы у роднай і замежнай мове. Этапы моўнага вопыту.
35. Прадметны кампанент зместу навучання. Паняцце метатэмы.
36. Паняцце моўнага аўтаматызму і методыкі яго выпрацоўкі.
37. Пераклад у навучанні БМЗ.
38. Перанос і інтэрферэнцыя ў навучанні БМЗ.

39. Лінгваметадычная інтэрпрэтацыя памылак у маўленні.
40. Праблема папярэджання памылак у маўленні.
41. Тыповыя цяжкасці беларускай мовы для іншаземцаў.
42. Навучанне граматыцы. Граматычныя цяжкасці БМЗ.
43. Навучанне лексіцы. Шляхі семантызацыі пры навучанні БМЗ.
44. Змест і сэнс тэксту як аснова звязнага маўлення.
45. Паняцце лінгвістычнай і камунікатыўнай кампетэнцыі.
46. Аўдзіраванне ў навучанні БМЗ.
47. Гаварэнне ў навучанні БМЗ.
48. Чытанне ў развіцці маўленчай кампетэнцыі. Асноўныя этапы пры навучанні чытання.
49. Гаварэнне як лінгваметадычная праблема.
50. Пісьмо як лінгваметадычная праблема.

ЛІТАРАТУРА

1. Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мн., 1993.
2. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. М., 1982.
3. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. 1995. № 1.
4. Арбиб М. Метафорический мозг. – М.: Наука, 1976. – 176 с.
5. Аргументация в публицистическом тексте. Свердловск, 1992.
6. Арно А., Николь П. Логика, или Искусство мыслить. М., 1991.
7. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора // Лингвистика поэта. М., 1979.
8. Атватер И. Я вас слушаю. М., 1984.
9. Баранов А.Н., Сергеев В.М. Когнитивные механизмы онтологизации знаний // Психологические проблемы познания действительности. Тарту, 1988.
10. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Известия РАН. Серия ЛиЯ. 1997. Т. 56.
11. Барт Р. Нулевая степень письма // Семиотика. М., 1983.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
13. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. М., 1991.
14. Беларусазнаўства: Навучальны дапаможнік / Пад рэд. П.Брыгадзіна. Мн., 1997.
15. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мн., 1994.
16. Беларусь. Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1995.
17. Богданов В.В. Текст и текстовое общение. Учебное пособие. СПб., 1993.
18. Бордович А.М., Гируцкий А.А., Чернышова Л.В. Сопоставительный курс русского и белорусского языков. Мн., 1999.
19. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ. М., 1989.
20. Вейсгербер Л.Й. Родной язык и формирование духа. М., 1993.
21. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. М., 1980.
22. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). М., 1997.
23. Герменевтика: История и современность. Сборник критических очерков. М., 1985.
24. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мн., 1995.
25. Дельская Т.Ф. Речевые стереотипы в языке газеты. М., 1990.
26. Дмитриовская М.А. Знание и мнение: образ мира, образ человека // Логический анализ языка. Знание и мнение. – М.: Прогресс, 1988. – С 5-12.
27. Дубенецкий Э. "...Понемногу исчезают следы рабства". Менталитет белорусов: попытка историко-психологического анализа // Беларуская думка. 1993. № 6.
28. Дубянецкі Э.С. Унікальны менталітэт беларусаў // Беларуская думка. 1994. № 12.
29. Кайда Л.Г. Эффективность публицистического текста. М., 1989.
30. Коваль В.І. Чым адгукнецца слова: фразеалогія ў абрадах, павер'ях і звычаях. Мн., 1994.

31. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. М., 1987.
32. *Костомаров В.Г.* Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. М., 1994.
33. *Коул М., Скрибнер С.* Культура и мышление. М., 1977.
34. *Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г.* Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996.
35. *Культура, человек и картина мира.* М., 1987.
36. *Лакофф Д., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живём // Язык и моделирование социального взаимодействия. М., 1987.
37. *Леонтьев А.А.* Национальные особенности коммуникации как междисциплинарная проблема // Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977.
38. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Отв. ред. В.Н. Ярцева. М., 1990.
39. *Лихачёв Д.С.* Концептосфера русского языка // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. Т. 52. 1993. № 1.
40. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996.
41. *Лыч Л.М.* Беларуская нацыя і мова. Мн., 1994.
42. *Лыч Л., Навіцкі У.* Гісторыя культуры Беларусі. Мн., 1997.
43. *Маковский М.М.* Язык – миф – культура. Символы жизни и жизни символов. М., 1996.
44. *Маслова В.А.* Лингвокультурология. М., 2001.
45. *Мельников А.С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. СПб., 1996.
46. *Мікуліч Т.М.* Мова і этнічная свядомасць. Мн., 1996.
47. *Методология исследований политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов.* Вып. 1. Мн., 1998. Вып. 2. Мн., 2000.
48. *Мечковская Н.Б.* Социальная лингвистика. М., 2000.
49. *Мечковская Н.Б.* Язык и религия. М., 1998.
50. *Москович В.А.* Информационные языки. М., 1971.
51. *Налимов В.В.* В поисках иных смыслов. М., 1993.
52. *Наволин И.Ф.* О графическом изображении смысловой микроструктуры текста // Вопросы психологии. 1974. № 5.
53. *Никитина С.Е.* Устная народная культура и языковое сознание. М., 1993.
54. *Падлужны А.І.* Мова і грамадства. Мн., 1997.
55. *Падучева Е.В.* Говорящий: субъект речи и субъект сознания // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991.
56. *Пеньковский Б.А.* О семантической категории “чуждости” в русском языке // Проблемы структурной лингвистики 1985-1987. М., 1989.
57. *Петренко О.А.* Этнический менталитет и язык фольклора. Курск, 1996.
58. *Пименова М.В.* Ментальность: лингвистический аспект. Кемерово, 1996.
59. *Пичета В.И.* Белорусский язык как фактор наионально-культурный. – Мн., 1991.

60. *Подюков И.А.* Народная фразеология в зеркале народной культуры. Пермь, 1991.
61. *Потебня А.А.* Мысль и язык. Репринт. изд. с 1913 г. Киев, 1993.
62. *Розенисток-Хюсси О.* Речь и действительность. М., 1995.
63. *Русский язык конца XX столетия (1985-1995).* М., 1996.
64. *Салеев В.А.* Язык в национальной культуре. Мн., 1992.
65. *Сахно С.Л.* Своё-чужое в концептуальных структурах // Логический анализ языка. Культурные концепты. М.: Прогресс, 1991.
66. *Серебренников Б.А.* Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. М., 1988.
67. *Сильдмяэ И.Э.* Знания (Когнитология). Таллинн, 1987.
68. *Современная западная философия.* Словарь. М., 1991.
69. Современное зарубежное языкознание / Под ред. А.С. Мельничука. Киев, 1993.
70. *Солсо Р.Л.* Когнитивная психология. М., 1996.
71. *Супрун А.Е.* Лекции по теории речевой деятельности. Мн., 1996.
72. *Сухих С.А.* Семантическая организация текста и принципы её анализа // Логико-семантические и прагматические проблемы текста. Красноярск, 1990.
73. *Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І.* Курс беларускай мовы. Мн., 1996.
74. *Сямешка Л.І.* Камунікатыўна-маўленчыя асаблівасці беларускай газетнай публіцыстыкі // Wyraz i zdanie w jkzykach siowiacskich (opis, konfrontacja, przeklad): materiaiy konferencji naukowej. Wroclaw, 22-24.11.96. Wroclaw, 1999.
75. *Тарланов З.К.* Язык. Этнос. Время. Петрозаводск, 1993.
76. *Токарева И.И.* Сопоставительное изучение речевого поведения. Проблемы, принципы, теория. Мн., 1996.
77. *Тураева З.Я.* Лингвистика текста (Текст: структура и семантика). М., 1986.
78. *Хомский Н.* Язык и мышление. М., 1972.
79. *Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи.* М., 1991.
80. *Чумак Л.Н.* Ключевые выражения эпохи – паспортизация времени культуры // Язык и культура. Третья международная конференция. Доклады и тезисы. Киев, 1994.
81. *Чумак Л.Н.* Проблемы “новояза” в славянских языках // Stylistyczne konfrontacje. Opole, 1994.
82. *Чумак Л.Н.* О национально-культурной традиции в текстообразовании // Styl a tekst. Opole, 1996.
83. *Чумак Л.Н.* Лингвокультурема как единица текста / дискурса // Текст: проблемы и перспективы: Аспекты изучения в целях преподавания русского языка как иностранного: Тезисы международной научно-методической конференции. М., 1996.
84. *Чумак Л.Н.* Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. Мн., 1997.
85. *Шабес В.Я.* Событие и текст. М., 1989.
86. *Шпербер В.* Национальные особенности оформления текста // VII Конгресс

- МАПРЯЛ. Русский язык и литература в общении народов мира: проблемы функционирования и преподавания: Тезисы докладов и сообщений. М., 1990.
87. *Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя*. Мн., 1989.
88. *Язык и идеология*. Критика идеологических концепций функционирования и развития языка. Киев, 1981.
89. *Яковлева Е.С.* Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). М., 1994.
90. *Bergsdorf W.* Herrschaft und Sprache. Studie zur politischer Terminologie der Bundesrepublik Deutschland. Neske-Verlag, 1983.
91. *Culler Jonathan.* On Destructions: Theory and Criticism after Strukturalism. Cornell University Press, 1991.
92. *Derrida.* La Dissemination. Paris:Seuil, 1972.
93. *Fisher R., Ury W.* Getting to Yes. Boston., 1981.
94. *Levinson S.* Pragmatics. Cambridge, 1983.
95. *Mynsky M.* A framework for representing knowledge. Winston, 1975.
96. *Osgood Ch., Susi C.J., Tannenbaum P.H.* The measurement of meaning. U., 1957.
97. *Wierzbicka A.* Semantic Primitives. Frankfurt (Main), 1972.
98. *Wierzbicka A.* Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language. Sydney, 1980.
99. *Wierzbicka A.* English Speech Acts Verbs: A Semantic Dictionary. Sydney, 1987.
- Wilson E.K.* Sociology: Rules, Roles, and Relationships. Homewood: Dorsey, 1966.